

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií

Adéla Zichová

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE
Máme totemická příjmení?

Praha 2006

Vedoucí práce:
Prof. Jan Sokol, Ph.D., CSc.

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 27. 9. 2006

Adéla Zichová

OBSAH

Úvod	3
I. část	6
1. Česká příjmení, jejich současný stav a historický vývoj	6
2. Druhy příjmení	9
3. Příjmení z názvů živočichů a rostlin: jejich počet a procentuální zastoupení	10
4. Několik poznámek k příjmením z názvů živočichů a rostlin	16
5. Způsob vzniku příjmení z názvů živočichů a rostlin	18
II. část	26
1. Obsah a původ termínu „totemismus“	26
2. Émile Durkheim: totemismus jako nejjednodušší náboženství	29
3. Alfred R. Radcliffe-Brown: otázka totemismu v nových souvislostech	38
4. Claude Lévi-Strauss: totemismus jako pouhý přelud	45
5. Shrnutí	48
III. část	50
Závěr	57
Seznam literatury	60

ÚVOD

Hlavním předmětem této práce jsou současná česká příjmení, především příjmení určitého typu, a hypotézy o způsobech jejich vzniku. Příjmení dnes plní funkci úřední identifikace; většina z nich však také nese nějaký význam, který je někdy zřejmý (například u příjmení Veselý, Kovář nebo Kučera), ale v některých případech téměř nebo zcela nejasný. Profesor Jan Sokol upozorňuje na nápadně vysoký počet českých příjmení, jejichž základem jsou názvy živočichů a rostlin, a také na jeden – v jazykovědě opomíjený – zajímavý jev, a sice na jistou specifickou výběrovost živočichů a rostlin, z jejichž názvů se stala příjmení. Mezi našimi příjmeními se překvapivě nevyskytují názvy některých nejběžnějších domácích zvířat, například neexistují příjmení Kuň, Kráva, Býk, Ovce, Prase ani Pes, ovšem na druhou stranu příjmení Kočka či Koza jsou poměrně četná.¹ Existuje velké množství příjmení vzniklých z názvů divokých zvířat (například Liška, Ježek, Daněk, Vlk, Zajíc) a také z názvů ptáků (Holub, Sýkora, Strnad, Slavík, Špaček). Pozoruhodným jevem je i množství zdobnělin (Vlček, Kocourek, Jedlička). Zabýváme-li se četností jednotlivých příjmení z názvů živočichů a rostlin, ukazují se různé další zvláštnosti: velmi četná jsou příjmení Hruška, Švestka či Merunka, neexistuje však příjmení Jablko, jen vzácné Jablunka; už jsem zmínila neexistenci příjmení Kuň či Ovce, příjmení Koníček je však velmi časté a také příjmení Ovečka má nezanedbatelný počet nositelů.² Co by mohlo stát za tímto zvláštním výběrem?

Jazykověda na tuto otázku neodpovídá, neboť si ji ani neklade. Způsob vzniku příjmení z názvů živočichů a rostlin bývá v onomastické literatuře – velmi zjednodušeně řečeno – nejčastěji vysvětlován tak, že na základě nějakého tělesného znaku nebo povahové vlastnosti, kterou se člověk podobal některému zvířecímu druhu nebo obrazně i nějaké rostlině (například byl „urostlý jako topol“, „neústupný jako dub“ nebo měl „zuby jako zajíc“³), vznikla kdysi přezdívka, z ní se vyvinulo takzvané přízvisko neboli příjmení a z toho pak dědičné příjmení. Takovéto vysvětlení je samozřejmě pouhou hypotézou: jistě má své opodstatnění, ale také určité nedostatky, mimo jiné například

¹ Příjmení Kočka má 570 nositelů, příjmení Koza 506 nositelů.

Viz <http://www.mvcr.cz/statistiky/jmena/index.html>. Platnost odkazu k 12. 9. 2006.

² Příjmení Hruška: 5 352 nositelů, Švestka: 842 nositelů, Merunka: 183 nositelů, Koníček: 901 nositelů, Ovečka: 105 nositelů. Viz tamt.

³ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, 1. vyd., Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962, s. 186 n., 197.

neobjasňuje zmíněnou „nevyváženost“ výběru zvířat a rostlin, z jejichž názvů se stala příjmení.

Profesor Sokol navrhuje alternativní hypotézu vycházející z kulturně či sociálně antropologických poznatků,⁴ podle níž by tato příjmení nebo alespoň jejich část mohla mít totemický původ nebo by mohla existovat určitá souvislost mezi tímto typem příjmení a systémy pojmenování společenských skupin, v některých případech i jedinců, v takzvaných totemistických společnostech, o nichž pojednává velké množství antropologické literatury.⁵ Definovat, co se skrývá pod pojmem totemismus, není vůbec jednoduché, neboť – jak uvidíme – různí antropologové používají tento termín ve velmi odlišných významech a popisují také různé formy totemismu. Nicméně snad prozatím můžeme, opět velmi zjednodušeně, říci, že základem totemismu, jenž je nebo spíše byl typický například pro některé australské a severoamerické domorodé kmeny, je zvláštní, v jistém smyslu „příbuzenský“ vztah jednotlivých částí společnosti, velmi často klanů, vždy k nějakému živočišnému či rostlinnému druhu, jehož název zároveň slouží jako jméno dané části společnosti, přičemž takovéto vztahy tvoří základ náboženství i společenské organizace daného kmene.

Cílem této práce není potvrdit či vyvrátit hypotézu o totemickém původu některých českých příjmení, a ani to jejím cílem být nemůže, neboť veškeré teorie o vzniku uvedené skupiny českých příjmení jsou vzhledem k téměř naprosté absenci potřebných dokladů odsouzeny k tomu zůstat natrvalo pouhými hypotézami. Můžeme však shromáždit argumenty, které tuto hypotézu podpoří nebo naopak zpochybní.

Tato práce se skládá ze tří částí. První, jazykovědná část především shrnuje základní informace a poznatky o českých příjmeních a jejich vzniku a podrobněji se zaměřuje na příjmení z názvů živočichů a rostlin. V této části se opírám zejména o práce českých lingvistů Josefa Beneše, Jana Svobody, Dobravy Moldanové a Miloslavy Knappové.

⁴ Význam termínů „kulturní antropologie“ a „sociální antropologie“ je víceméně totožný.

⁵ Pokud jde o adjektiva odvozená od slov totem a totemismus, podle *Nového akademického slovníku cizích slov A-Ž* (1. vyd., Praha: Academia, 2005) platí, že slova „totemový“ a „totemický“ jsou odvozeninami od slova „totem“ (např. „totemový“ či „totemický“ sloup), zatímco adjektivum od slova totemismus zní „totemistický“ (např. „totemistická slavnost“). Těmto pravidlům bohužel úplně neodpovídá běžná praxe: zejména někteří překladatelé vůbec nepoužívají termín „totemistický“ a termín „totemický“ pak používají jednou ve významu adjektiva od slova „totem“, podruhé adjektiva od slova „totemismus“. (Například autorka českého překladu knihy Émila Durkheima *Les formes élémentaires de la vie religieuse - Elementární formy náboženského života* Pavla Sadílková sice termín „totemistický“ používá (například „totemistický“ princip, „totemistické“ společenství, „totemistické“ představy a obřady nebo „totemistické“ rysy určitého náboženství), ovšem termín „totemický“ zde stejně nemá jednoznačný význam: dočteme se zde například o „totemické“ skupině nebo „totemickém“ kultu, ale také o „totemické“ fázi náboženství, „totemické“ organizaci kmene a o klanu a jeho „totemických“ principech.) Osobně se v této práci řídím údaji ve výše uvedeném slovníku cizích slov. Na okraj podotýkám, že ani význam anglických slov „totemic“ a „totemistic“ není zcela jednoznačný.

Zároveň zde uvádím výsledky vlastní kvantitativní analýzy českých příjmení z názvů živočichů a rostlin. Druhá, antropologická část poskytuje v první řadě stručný přehled teorií totemismu tří vybraných autorů, Émila Durkheima, Alfreda R. Radcliffe-Browna a Clauda Lévi-Strausse. (Totemismem se významně zabývala i řada jiných autorů, nicméně se domnívám, že právě na příkladu těchto tří lze dobře ukázat, jak se vědecké úvahy o totemismu postupně vyvíjely.) V této části jsou přiblíženy i různé formy totemismu včetně konkrétních jmen a systémů pojmenování, jež se v některých totemických společnostech vyskytovaly. Ve třetí části se snažím vyložit, jakými způsoby lze totemismus uvést do souvislosti s hypotézami o původu současných českých příjmení. Hledám zde možné příčiny určitých podobností mezi českými příjmeními z názvů zvířat a rostlin a jmény totemových skupin, a nabízím také vlastní odpověď na otázku, zda je možné některá naše příjmení považovat za totemická. V závěru této práce pak naznačuji, jakými směry by se mohl ubírat případný další výzkum této problematiky.

I. ČÁST

I./1. Česká příjmení, jejich současný stav a historický vývoj

Tématu českých příjmení je věnováno několik odborných a populárně-naučných knih a celá řada článků. Mezi ty hlavní, z nichž jsem čerpala, patří knihy *O českých příjmeních* Josefa Beneše,⁶ *Staročeská osobní jména a naše příjmení* Jana Svobody,⁷ zabývající se ve srovnání s Benešovou obecně koncipovanou prací spíše historickým vývojem našich příjmí a příjmení, malá encyklopedie *Naše příjmení* Dobravy Moldanové,⁸ která do značné míry vychází z díla Josefa Beneše, a publikace *Příjmení v současné češtině* respektive *Naše a cizí příjmení v současné češtině* Miloslavy Knappové,⁹ věnující se hlavně problematice užívání příjmení. Shrňme si nyní základní informace a poznatky, které se z nich, případně i z dalších zdrojů dozvídáme, s tím, že po obecném úvodu se zaměříme hlavně na příjmení vzniklá z názvů zvířat a rostlin.

Příjmení užívaných v České republice je dnes více než 65 000.¹⁰ Jejich podobu a možnosti změny upravuje zákon o matrikách, jméně a příjmení č. 301/2000 Sb. z 2. srpna 2000.¹¹ Povinnost vlastnit kromě křestního jména dědičné příjmení na našem území existuje již nejméně 320 let, poprvé ji pravděpodobně stanovil josefínský patent z 1. listopadu 1786.¹² Tento patent s platností pro celou tehdejší Rakouskou říši obsahoval zákonná pravidla pro odvozování příjmení (doslova rodinných jmen, „Familiennamen“): manželka byla povinna přijmout příjmení svého manžela a děti

⁶ Viz pozn. 3.

⁷ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, 1. vyd., Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1964.

⁸ D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 1. vyd., Praha: Mladá fronta, 1983, 2. uprav. vyd., Praha: Agentura Pankrác, 2004.

⁹ M. KNAPPOVÁ, *Příjmení v současné češtině*, 1. vyd., Liberec: AZ KORT, 1992; M. KNAPPOVÁ: *Naše a cizí příjmení v současné češtině*, 1. vyd., Liberec: TAX AZ KORT, 2002.

¹⁰ D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 10.

¹¹ Konkrétně jeho první část („Matriky, jméno a příjmení“), hlava II („Jméno a příjmení“), díl 2 („Příjmení“) a díl 3 („Změna jména a příjmení“).

¹² Ve většině odborných publikací zabývajících se příjmeními, např. u J. Beneše (*O českých příjmeních*, s. 12), J. Svobody (*Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 187), D. Moldanové (*Naše příjmení*, 2. vyd. s. 9) i M. Knappové (*Naše a cizí příjmení v současné češtině*, s. 7), je uvedeno datum 1. 11. 1780; Beneš se však zároveň zmiňuje o tom, že v pražských sbírkách a seznamech josefínských patentů tento patent nenalezl (*O českých příjmeních*, s. 12, pozn. pod čarou). Pavel Eisner (*Rady Čechům, jak se hravě přiučiti češtině*, 1. vyd., Praha: Odeon, 1992, s. 64), uvádí datum o šest let mladší a Vladimíru Matesovi se s pomocí rakouského „odborníka na patenty Josefa II.“ Waltera Zeyringera podařilo zjistit, že se jedná konkrétně o císařský patent č. 591 z r. 1786 (V. MATES, *Jména tajemství zbavená*, 2. vyd., Praha: Epocha, 2002, s. 301).

příjmení svého otce.¹³ Cílem patentu bylo zamezit svévolnému pozměňování jmen a jeho vydání bylo završením všech předchozích snah státu o přesnou evidenci obyvatelstva, jež měly především ekonomické důvody.¹⁴ V případě českého obyvatelstva však tento patent v podstatě jen normoval stávající praxi, k níž přirozeně dospěl společenský vývoj; úřad vzal na vědomí příjmení, které mu bylo nahlášeno.¹⁵ Pouze ojediněle bylo někomu přiřčeno jméno z moci úřední; dělo se tak zejména v případě bezzemků a čeledi.¹⁶ Jedinou výjimku, na niž se patent nevztahoval, představovalo židovské obyvatelstvo; tomu nařizoval přijmout stálá příjmení patent z 23. června 1787 s platností od 1. ledna následujícího roku.¹⁷ Od té doby upravovalo pravidla podoby, způsobu nabytí a změny jména a příjmení několik dekretů, zákonů a vyhlášek.¹⁸ V polovině devatenáctého století došlo na matrikách také k převedení českých příjmení do nového pravopisu, případně do spisovné podoby a k úpravě některých zkomolenin.¹⁹

Dědičná příjmení se u nás postupně vyvíjela z takzvaných příjmí neboli přízvisek,²⁰ tj. doplňkových jmen, kterými se rozlišovali lidé stejného osobního jména v obci nebo v jiném kolektivu.²¹ Podnětem k vzniku příjmí však nemusela být jen potřeba rozlišovat stejnojmenné osoby, ale třeba i snaha poukázat jménem na vlastní urozený původ.²² Příjmími se nejčastěji stávaly různé obměny křestních jmen, často vznikala také z názvů bydliště či povolání. Příjmím se mohla stát i přezdívka; Josef Beneš nicméně upozorňuje na rozdíl mezi příjmími (přízvisky) a přezdívkami: „účelem přízvisek nebylo posmívat se nebo označit osobu pro vymezený okruh, ale pro vážný styk s veřejností.“²³ Jan

¹³ V. MATES, *Jména tajemství zbavená*, s. 301.

¹⁴ Knappová zmiňuje předpisy vyžadující důsledné užívání rodových jmen čili dědičných příjmení z let 1772 a 1779, vydané u příležitosti úprav vedení matrik; M. KNAPPOVÁ, *Příjmení v současné češtině*, s. 7.

¹⁵ P. EISNER, *Rady Čechům, jak se hravě přiučiti češtině*, s. 64.

¹⁶ D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 9.

¹⁷ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 13, V. MATES, *Jména tajemství zbavená*, s. 302.

¹⁸ Viz např. J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 11, M. KNAPPOVÁ, *Příjmení v současné češtině*, s. 7.

¹⁹ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 15, D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 9.

²⁰ Svoboda vysvětluje, že termín „příjmí“ je vhodnější než termín „přízvisko“; viz J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 14.

²¹ D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 1. vyd., s. 11. Termínem „osobní jméno“ je v jazykovědě nazýváno jméno běžně označované jako „křestní“, úředně též „rodné“, nebo také staré pohanské jméno osoby, které není vhodné označovat termínem „křestní“. V užívání termínů „příjmí“ a „příjmení“ se jednotliví autoři liší: podle Svobody lze u nás mluvit o příjmeních až od vydání zmíněného josefínského patentu, nicméně autor zároveň uvádí, že vývoj od příjmí k příjmením byl pozvolný, trval několik staletí (J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 187). Ostatní autoři nestanovují přesnou časovou hranici přechodu z příjmí na příjmení; obecně však platí, že termín příjmení se používá pro dědičné rodové jméno.

²² J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 183 n.

²³ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 6.

Svoboda navíc, narozdíl od jiných autorů, zdůrazňuje možnost, že se značný počet příjmní vyvinul ze starých, „pohanských“ osobních jmen;²⁴ o tom však bude řeč později.

Příjmní mohla, ale nemusela být dědičná: již ze 14. a 15. století sice existuje několik dokladů toho, že příjmní přešlo na druhou generaci,²⁵ často se však drželo spíše na domě a na dvorci než na rodě.²⁶ Mnohdy se lišila i příjmní nejbližších příbuzných, například bratrů.²⁷ Příjmní se mohlo během života nositele i několikrát změnit, například svatbou nebo přestěhováním, a člověk jich mohl mít i více najednou.²⁸ Kolísal často i samotný tvar příjmní, zejména se střídala podoba zdrobnělá a nezdrobnělá u téhož nositele (Kříž, Křížek).²⁹

Příjmní se u nás začala objevovat od 13. století.³⁰ Rozsah jejich rozšíření se výrazně lišil v různých společenských vrstvách: nejdříve je začala používat šlechta, kde se příjmní, zde bychom řekli spíše rodová jména, také nejdříve ustalovala a dědila. Občanská dvoujmení měšťanů a venkovanů se ještě ve 14. století objevují jen sporadicky. K jejich většímu rozšíření patrně přispělo husitské hnutí, které podnítilo nárůst počtu společenských styků. Příjmní společná celé rodině se v těchto společenských vrstvách nicméně začala užívat až v 16. století, a to dříve ve městech než na venkově; stále přitom nebyla zcela ustálena. Na venkově se příjmní začala ustalovat v dědičná příjmení teprve v 17. století a později. K ustalování příjmení přispělo zakládání matrik v období po třicetileté válce; například v dělnické vrstvě se však příjmení ustavovala až v 18. století.³¹ Josef Beneš tedy došel k závěru, že používání příjmní u nás mělo dlouhou tradici, nicméně příjmní byla po dlouhou dobu neustálená a k jejich stabilizaci do podoby dnešních příjmení došlo až za státního absolutismu.³²

Vzhledem k neustálenosti a proměnlivosti příjmní bylo hlavním a původně mnohdy jediným označením osoby křestní jméno. Dokonce ještě v 18. století byly některé úřední seznamy osob pořádané podle křestních jmen. Dobrava Moldanová připomíná, že

²⁴ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 6, 208.

²⁵ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 187.

²⁶ D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 8. Svoboda uvádí mj. i případy, kdy muž přijal příjmní zemřelého předchozího manžela své ženy; viz J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 187.

²⁷ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 7.

²⁸ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 6.

²⁹ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 187, J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 7.

³⁰ M. KNAPPOVÁ, *Příjmení v současné češtině*, s. 4.

³¹ M. KNAPPOVÁ, *Příjmení v současné češtině*, s. 6 n.

³² J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 12.

samotné slovo příjmení dodnes naznačuje druhotný vztah k osobnímu jménu: příjmení stálo „při jméně“, bylo jakýmsi jeho doplňkem.³³

I./2. Druhy příjmení

Za účelem dalšího zkoumání je vhodné i obvyklé roztřídit příjmení do několika skupin. To je možné provádět na základě různých kritérií; nejběžnější je však třídění podle významů slov, z nichž příjmení vznikla. Josef Beneš a Jan Svoboda v této souvislosti shodně litují, že není možné třídít příjmení podle pohnutek, které vedly ke vzniku příjmí, tedy budoucích příjmení, což by z jejich hlediska bylo nejlepší.³⁴ Důvodem této nemožnosti je fakt, že u celé řady, možná dokonce u většiny příjmí lze se stejnou mírou pravděpodobnosti předpokládat dvojí nebo i vícery motiv pojmenování, což ilustruje příklad Josefa Beneše: „Např. přízvisko Beránek mohl dostat majitel domu, na němž byl zobrazen beránek; jiný zase, že získal stavení kdysi Beránkovo; jiný pak, že se hlásil k víře Beránkově, k bratřím; dále mohlo vzniknout z přezdívky „beran“ tím, že je syn zdědil ve zdrobnělé podobě; předkovi jiného Beránka se zase mohla udát s beránkem nějaká příhoda; jiný zase dostal to slovo za přezdívku, že rád opakoval nějaké úsloví se slovem „beránek“ (jsem nevinný jako beránek, mám trpělivost jako beránek) nebo že byl kučeravý světlolásek.“³⁵ Z uvedeného vyplývá, že ačkoli je důvod, proč se některá slova stala příjmeními, evidentní (například Novák, Mlynář, Široký), v mnohých dalších případech se musíme spokojit jen s vědeckými hypotézami, a proto jsme odsouzeni k tomu třídít příjmení nikoli podle původních motivů pojmenování, nýbrž podle významu slov, z nichž vznikla. I to je ovšem problematické, neboť původ celé řady příjmení zůstává zcela či spíše nejasný: například příjmení Křivánek mohlo podle Dobravy Moldanové vzniknout stejně tak z přídavného jména „křivý“ jako z názvu ptáka skřivana.³⁶

Pomineme-li však příjmení nejasného významu, jimiž se v této práci z pochopitelných důvodů nebudeme zabývat, podle výše uvedeného hlediska se příjmení

³³ D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, s. 11.

³⁴ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 30, J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 48. Pro přesnost dodávám, že Svobodovo „politování“ se netýká třídění příjmí, nýbrž staročeských osobních jmen, z nichž však podle Svobody mnohá příjmí vznikla.

³⁵ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 30.

³⁶ D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 98.

obvykle dělí na tři základní skupiny: příjmení z vlastních jmen osob (deantroponymická), z vlastních jmen míst (detoponymická) a ze jmen obecných (deapelativní).³⁷ Tyto skupiny se pak ještě dále dělí; nejsložitější je evidentně klasifikace deapelativních příjmení, v rámci nichž pak všichni autoři osamostatňují mimo jiné i skupinu příjmení z názvů živočichů a rostlin. Právě těmi se budeme zabývat v následujících třech kapitolách.

I./3. Příjmení z názvů živočichů a rostlin: jejich počet a procentuální zastoupení

Máme-li v úmyslu se dále zabývat našimi příjmeními z názvů živočichů a rostlin a hypotézami o jejich možném původu, bude užitečné vědět, kolik těchto příjmení vůbec existuje nebo spíše jaké mají procentuální zastoupení a jaký je procentuální podíl jejich nositelů, aby bylo zřejmé, jakého množství příjmení se naše další úvahy budou týkat.

Abych tyto údaje získala, vypracovala jsem určitou kvantitativní analýzu. Vycházela jsem z údajů zveřejněných na internetových stránkách Ministerstva vnitra České republiky:³⁸ jsou zde dostupné seznamy všech současných příjmení občanů České republiky (pro zjednodušení budu dále mluvit o „českých příjmeních“, ačkoli jsou mezi nimi samozřejmě i příjmení cizího původu a příjmení občanů cizí národnosti), přičemž u každého příjmení je uvedeno jeho pořadí podle četnosti i počet mužů a žen, kteří je vlastní. Seznam, s nímž jsem pracovala, zachycuje stav aktuální k 22. dubnu 2006. Vzhledem k tomu, že přechylování někdy zakrývá původní tvar příjmení, vycházela jsem pouze ze seznamu mužských příjmení³⁹ a analýzu jsem provedla na vzorku deseti tisíc nejčtenějších,⁴⁰ která představují více než šestnáct procent z celkového počtu příjmení obsažených v tomto seznamu a jejichž nositelé – což je patrně podstatnější – tvoří bezmála osmdesát procent všech nositelů v seznamu uvedených příjmení.⁴¹

³⁷ M. KNAPPOVÁ, *Příjmení v současné češtině*, s. 11. D. Moldanová kromě toho osamostatňuje skupinu příjmení ze slov cizího původu; viz D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 12-25. Třídění příjmení u J. Beneše viz J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 31; roztrídění staročeských příjmí u J. Svobody viz J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 189-191.

³⁸ Viz pozn. 1.

³⁹ Obsahuje 61 589 příjmení, která mají celkem 4 914 852 mužských nositelů.

⁴⁰ Přesně řečeno z 10 054 příjmení, tak aby byla vzata v úvahu všechna příjmení, která mají shodně 81 nositelů.

⁴¹ Nositelů těchto 10 054 nejčtenějších příjmení je přesně 3 900 391. V této souvislosti považuji za vhodné se krátce zmínit o četnosti příjmení. D. Moldanová uvádí, že kdyby byla všechna příjmení užívaná v České republice rovnoměrně rozdělena, mělo by jedno přibližně 250 nositelů (D. MOLDANOVÁ, *Naše*

Ze všeho nejdříve bylo nutné zjistit, která příjmení vůbec pocházejí z názvů zvířat a rostlin. Ve většině případů (Fialka, Brabenec, Zezula) není nad čím přemýšlet, s některými příjmeními je to však složitější: například není na první pohled zřejmé, že příjmení Koc vzniklo – alespoň podle Dobravy Moldanové – spíše zkrácením osobního jména Chotimír, případně ze staročeského označení „chlupatého pláště“, nežli ze slova kocour, jak by člověk předpokládal, nebo že poměrně časté „Lébl“ pochází z německého „Löwe“, tj. lev.⁴² Při zjišťování původu jednotlivých příjmení jsem se do určité míry opírala o encyklopedii Dobravy Moldanové *Naše příjmení*⁴³ a o knihu *Německá příjmení u Čechů* Josefa Beneše⁴⁴. Vzhledem k poměrně vysokému počtu původně německých příjmení a příjmení utvořených z německých slov, která byla přejata do české slovní zásoby,⁴⁵ jsem pracovala i s německo-českými slovníky. Po zvážení nejrůznějších důvodů pro i proti jsem se nakonec rozhodla nerozlišovat mezi těmito příjmeními a příjmeními jednoznačně českými, utvořenými z českých slov;⁴⁶ bylo by však samozřejmě možné zvolit jiný postup. Mezi příjmení z názvů živočichů a rostlin jsem tedy započítala i taková, která jsou cizího původu. Pro úplnost dodávám, že jsem naopak nezapočítávala příjmení typu Kozlovský, Březovský, která vznikla z místních jmen.

Výsledky této analýzy jsou pochopitelně pouze přibližné, protože – jak už bylo řečeno výše – původ některých našich příjmení není zcela jasný a řada, možná většina z nich mohla vzniknout více různými způsoby. Dá se předpokládat, že skutečný procentuální podíl příjmení z názvů živočichů a rostlin bude ve skutečnosti o něco vyšší,

příjmení, 2. vyd., s. 10). Ve skutečnosti jsou však některá příjmení mnohem četnější, mají i přes 10 000 nositelů (takových příjmení je celkem 14; naše vůbec nejčetnější příjmení Novák má téměř 34 500 nositelů), zatímco jiná – a těch je podstatně více – jsou vzácná, udržují se jen u potomků jednoho rodu. Existuje celkem 67 příjmení s 5 000 a více nositeli, přibližně 655 příjmení má víc než 1 000 nositelů, příjmení majících 100 a více nositelů je přibližně 8 350. Podíváme-li se tedy na seznam českých příjmení seřazených sestupně podle četnosti, vidíme, že směrem dolů četnost jednotlivých příjmení poměrně prudce klesá.

⁴² D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 87, 104.

⁴³ D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 1. vyd., s. 39-287; 2. vyd., s. 27-227.

⁴⁴ J. BENEŠ, *Německá příjmení u Čechů*, 1. sv., 1. vyd., Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, 1998, především s. 300-311, 66, 68.

⁴⁵ Za německá příjmení jsou považována jen ta, která vznikla u Němců z jejich slovní zásoby a jejich slovo tvornými prostředky; nikoli ta, jež byla utvořena z původně německých slov přejatých do české slovní zásoby před definitivním ustálením příjmení (J. BENEŠ, *Německá příjmení u Čechů*, s. 25).

⁴⁶ Jedním z důvodů mého rozhodnutí byla skutečnost, že rozlišit, která příjmení jsou skutečně německá a která nikoli, protože například vznikla z německých slov přejatých už kdysi do české slovní zásoby, je v praxi velmi obtížné. (O zdánlivě německých příjmeních, ve skutečnosti vzniklých z přejatých apelativ, viz J. BENEŠ, *Německá příjmení u Čechů*, s. 85.) Jistou roli sehrál i fakt, že v minulosti, před definitivním ustálením příjmení, docházelo běžně k překládání srozumitelných příjmí z češtiny do němčiny, případně i naopak, takže řada původně českých příjmí získala německou podobu, a vyloučit takto vzniklá příjmení z naší analýzy by nebylo správné. Viz J. BENEŠ, *Německá příjmení u Čechů*, s. 64; hezký příklad také viz D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 24.

než je zde uvedeno, neboť původu některých příjmení jsem se nedopátrala a některá, zvláště cizojazyčná nebo ta, která vznikla z cizojazyčných a nářečních výrazů, mohla, přiznávám, v ojedinělých případech uniknout mé pozornosti.

Z analýzy vyplývá, že příjmení z názvů živočichů tvoří téměř 5 procent všech zkoumaných příjmení (jinými slovy přibližně každé dvacáté české příjmení pochází z názvu zvířecího druhu) a jejich nositelé jsou v celku všech sledovaných nositelů zastoupeni přibližně 7,5 procenty. (Rozdíl mezi uvedenými pěti a sedmi a půl procenty ukazuje, že příjmení z názvů živočichů patří spíše k těm s vyšší četností v rámci sledované skupiny deseti tisíc nejčetnějších příjmení.)

Příjmení z názvů živočichů jsem dále rozdělila na příjmení z názvů volně žijících zvířat (neboli zvířat nedomácích, takzvaně divokých; do této skupiny jsem kromě příjmení z názvů lovné zvěře, šelem a drobných savců zařadila i příjmení z názvů dalších drobných živočichů s výjimkou ptáků, ryb a hmyzu), příjmení z názvů domácích zvířat (s výjimkou příjmení z názvů domácího ptactva, která jsou zařazena do skupiny příjmení z názvů ptáků), příjmení z názvů ptáků (která se dále dělí na příjmení z volně žijícího a z domácího ptactva), příjmení z názvů ryb a příjmení z názvů hmyzu. Poznávám, že různí autoři dělí příjmení z názvů zvířat do různých kategorií: například Josef Beneš rozlišuje příjmení z názvů savců, která dále dělí na příjmení z názvů domácích zvířat, lovné zvěře, šelem a drobných savců; dále příjmení z názvů ptactva, která dělí na příjmení z názvů ptactva domácího a volně žijícího, přičemž druhou skupinu dále člení podle jednotlivých ptačích řádů a čeledí; a konečně příjmení z názvů ostatních živočichů, mezi nimiž rozlišuje příjmení z názvů ryb, jiných vodních živočichů, plazů, hmyzu a z názvů cizokrajných a vymyšlených zvířat.⁴⁷ Jan Svoboda třídí staročeská příjmení z názvů zvířat na příjmení z názvů nižších živočichů, obojživelníků a plazů, ryb, ptáků, savců nedomácích a savců domácích.⁴⁸ Mnou vytvořená klasifikace příjmení z názvů zvířat se, jak je zřejmé, nesnaží respektovat přírodovědeckou taxonomii, nýbrž především rozlišuje příjmení z domácích a z volně žijících zvířat, což bude pro naše další zkoumání podstatné, a reaguje na faktickou početnost některých skupin příjmení tím, že například osamostatňuje poměrně početnou skupinu příjmení z názvů hmyzu.

⁴⁷ J. BENEŠ, *Naše příjmení*, s. 189-197.

⁴⁸ Vychází přitom ze Soustavy českých jmen Vladimíra Šmilauera. Viz J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 195 n.

Přístupme však nyní k samotné analýze. Překvapivě se ukazuje, že zdaleka nejpočetnější skupinou jsou příjmení z názvů ptáků: počet těchto příjmení tvoří téměř polovinu (přesně 48 %) všech příjmení z názvů zvířat a počet jejich nositelů dokonce převyšuje polovinu celkového počtu nositelů příjmení z názvů zvířat (tvoří více než 53 %). To znamená, že více než 156 000 obyvatel České republiky jsou nositeli příjmení z názvů ptačích druhů. Příjmení z názvů domácího ptactva přitom tvoří jen 12 % všech příjmení z názvů ptáků a mají pouhých 8 % nositelů. K našim nejčetnějším příjmením tohoto typu patří Čermák⁴⁹, Holub, Sýkora, Strnad a Slavík, která všechna spadají do stovky nejčetnějších příjmení, následována Čížkem, Strakou, Špačkem, Jeřábkem a Červenkou⁵⁰. Další velmi početnou skupinou jsou příjmení z názvů volně žijících zvířat: tvoří přibližně 20 % všech příjmení z názvů zvířat a mají asi 25 % nositelů. Mezi nejčetnější patří Jelínek⁵¹, Vlček, Liška a Ježek, která jsou opět zastoupena ve stovce nejčetnějších příjmení, dále pak Daněk, Vlk, Volf, Zajíček, Zajíc, Veverka, Králík, Nedvěd, Wolf a Rak, jež mají shodně více než tisíc nositelů. Další poměrně četnou skupinou jsou příjmení z názvů domácích zvířat: tvoří téměř 16 % všech příjmení z názvů zvířat a mají bezmála 12 % nositelů. Mezi nejčetnější patří Beran, Beránek, Kocourek, Kozel, Valášek⁵², Kotek, Volek, Koníček. Překvapivě početná, ač pochopitelně méně, než předchozí skupiny, je skupina příjmení z názvů hmyzu: tato příjmení tvoří téměř 11 % všech příjmení z názvů zvířat a mají něco přes 6 % nositelů.⁵³ Nejčetnějšími jsou Komárek, Mucha, Blecha, Šváb, Huml⁵⁴ a Brabenec, která jsou zastoupena v první tisícovce nejčetnějších českých příjmení, a Cvrček, Škvor, Chroust, Švrček a Moucha, jež se umístila v druhé tisícovce. Nejméně početnou, ale přesto nezanedbatelnou skupinu příjmení z názvů zvířat tvoří příjmení z názvů ryb: tvoří necelých 6 % příjmení z názvů živočichů a mají téměř 4 % nositelů. Mezi nejčetnější patří Karásek, Karas, Ryba, Vokoun, Rybka a Štika.

Kromě poměrně pozoruhodných výše uvedených zjištění o početnosti příjmení z názvů ptáků a hmyzu však pro nás bude podstatné následující: sečteme-li počet skutečně všech příjmení z názvů volně žijících zvířat (tj. včetně příjmení z názvů ryb,

⁴⁹ Jedná se o lidový název rehka (D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, s. 53).

⁵⁰ Příjmení Červenka mohlo vzniknout také, možná i pravděpodobněji, z přídavného jména červený.

⁵¹ Jelínek je patnáctým nejčetnějším českým příjmením a má více než deset tisíc nositelů.

⁵² O příjmení Valášek se však předpokládá, že vzniklo spíše z označení obyvatele Valašska, případně jinými způsoby, než z apelativa valach, znamenajícího vykastrovaného koně; viz D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, s. 260.

⁵³ Nelze tedy docela souhlasit s tvrzením Moldanové, že „hmyz dal podnět k nepříliš velké skupině příjmení“ (D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 20).

⁵⁴ z něm. Hummel = čmelák

hmyzu a ptáků s výjimkou domácího ptactva) a počet jejich nositelů na jedné straně, a na straně druhé počet příjmení z názvů domácích zvířat včetně domácího ptactva, dostaneme následující údaje: procentuální podíl všech příjmení z názvů volně žijících zvířat přesahuje 78 % a počet jejich nositelů dokonce 84 %, z čehož logicky vyplývá, že příjmení z názvů domácích zvířat (včetně domácího ptactva) je necelých 22 % a jejich nositelů dokonce méně než 16 %. Potvrzuje se tedy postřeh jistého J. B., blíže neidentifikovatelného autora článku „Zoologie rodových jmen“, o převaze příjmení z názvů volně žijících zvířat v rámci příjmení z názvů zvířat: „Je nápadné, jak mnoho našich rodových jmen je odvozeno z názvů nejrůznějších živočichů. Čekali bychom, že se základní zemědělský ráz života našich předků zračil i v tom, jak se navzájem pojmenovávali, a pak bychom měli nalézati v našich rodových jménech mnoho odvozenin z domácí užitkové zvířeny. Ve skutečnosti je však takových jmen poměrně málo: Vepřek a Prasek, Beran, Beránek, Skopec, Koza, Kozel, Bejček, Kočka, Kocourek, Kořátko, Koníček, snad Valach (nejde-li o pojmenování podle národopisné skupiny, podobně jako Hanák), Hus, Kačer, Kohout, Slepíčka, Kapoun, Krůta, Holub, Holoubek, Hrdlička. To je asi tak všechno z fauny domestikované. Daleko největší část jmen sem spadajících je vzata z názvů zvířeny divoké...“⁵⁵ Autor pak poukazuje zejména na bohatství názvů z ptačí říše a z drobného lesního i polního zvířectva v našich příjmeních.⁵⁶

Oproti příjmením z názvů zvířat jsou příjmení z názvů rostlin podstatně méně četná: tvoří něco přes 2 procenta všech příjmení a mají necelá 3 procenta nositelů. Také tato příjmení jsem rozdělila do několika skupin.⁵⁷ První skupinu tvoří příjmení z názvů lesních stromů a keřů, druhou příjmení z názvů ovocných stromů, třetí příjmení z názvů květin, bylin a dalších drobných rostlin a čtvrtou příjmení z názvů zemědělských plodin a rostlin pěstovaných na jídlo. Samostatná pátá skupina obsahuje příjmení z názvů hub.⁵⁸ Významným kritériem našeho dělení je tedy (obdobně jako u příjmení z názvů zvířat) to, zda daná rostlina roste spíše planě, nebo zda je pěstována člověkem za účelem

⁵⁵ J. B. (jméno a příjmení neuvedeno), „Zoologie rodových jmen“, *Věda a život* 6 (1940): 492-494, s. 492.

⁵⁶ J. B. (jméno a příjmení neuvedeno), „Zoologie rodových jmen“, *Věda a život* 6 (1940), s. 493.

⁵⁷ Dělení této skupiny příjmení u J. Beneše viz J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 197-202. Klasifikace staročeských příjmí z názvů rostlin u J. Svobody viz J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 196 n.

⁵⁸ Opět podotýkám, že toto dělení se nezakládá na přírodovědecké taxonomii. Houby jak známo již v přírodovědě nejsou řazeny mezi rostliny; rozhodla jsem se však zařadit příjmení z názvů hub mezi příjmení z názvů rostlin, neboť jsem je nechtěla opomenout a vytvářet vedle skupiny příjmení z názvů živočichů a skupiny příjmení z názvů rostlin samostatnou skupinu příjmení z názvů hub mně vzhledem k jejich nízkému počtu připadalo nevhodné.

užitku. V případě příjmení z názvů rostlin je ovšem takovéto rozlišování mnohem obtížnější a problematičtější.

Z analýzy vyplývá, že nejpočetnější skupinu tvoří příjmení z názvů lesních stromů a keřů: je jich téměř 35 % z celkového počtu příjmení z názvů rostlin a mají přes 34 % nositelů. Nejčetnějšími jsou Jedlička, Vrba, Trnka, Kalina a Doubek. Dá se říci, že oproti příjmením z této skupiny jsou příjmení z názvů ovocných stromů poměrně vzácná, s výjimkou příjmení Hruška, jež je šedesátým nejčastějším českým příjmením. Navíc u většiny příjmení z této skupiny nelze určit, zda pocházejí z názvů ovocných stromů, nebo příslušných plodů. Rozhodneme-li se považovat je za vzniklá z názvů stromů, budou tvořit něco přes 6 % příjmení z názvů rostlin a jejich nositelů bude necelých 9 %. Z hlediska četnosti za Hruškou následuje Voříšek, Švestka, Slíva, Třešňák a Slivka. Druhou nejpočetnější skupinou příjmení z názvů rostlin tvoří příjmení z názvů zemědělských plodin a rostlin pěstovaných na jídlo: zauímají skoro 32 % příjmení z názvů rostlin a mají téměř 21 % nositelů. K nejčetnějším náleží Křenek, Cibulka, Chmelík, Pšenička, Dunka⁵⁹ a Mrkvička (společně se řadí do první tisícovky nejčetnějších příjmení). Příjmením z názvů květin, bylin a jiných drobnějších rostlin patří z hlediska jejich počtu až třetí místo v našem pořadí (necelých 23 %), ač z hlediska četnosti, tj. počtu nositelů, obsazují s více než 34 % první příčku, respektive počet jejich nositelů je takřka totožný s počtem nositelů příjmení z názvů stromů a keřů. To je dáno především velkou četností příjmení Růžička (17. nejčetnější české příjmení) a Fiala (19. nejčetnější příjmení). Za nimi následují Kopřiva, Malina⁶⁰ a Šafránek. A konečně poslední skupina, příjmení z názvů hub, tvoří necelých 5 % celkového počtu příjmení a má pouze něco přes 2 % nositelů. K nejčetnějším patří Smrž, Kotrč⁶¹, Houba, Hub a Hřib.

Pokud nyní, stejně jako v případě příjmení z názvů zvířat a při vědomí vší problematičnosti takového dělení, sečteme na jedné straně údaje týkající se všech příjmení z „planě rostoucích“ stromů, keřů, bylin a hub a na druhé straně příjmení z ovocných stromů, zemědělských plodin a dalších člověkem pěstovaných rostlin, získáme následující výsledek: příjmení z názvů „planě rostoucích“ rostlin tvoří přes 62 % všech příjmení z názvů rostlin a podíl jejich nositelů je téměř 71 %, což znamená,

⁵⁹ Údajně synonymum pro dýni, případně hornický termín označující prkénko; viz D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, s. 61.

⁶⁰ Příjmení Malina by pravděpodobně mělo být zařazeno spíše do skupiny příjmení vzniklých z názvů lesních plodů, kterou jsem nicméně nezavedla, neboť by byla co do počtu příjmení víceméně zanedbatelná.

⁶¹ Slovo kotrč neoznačovalo ovšem jen druh houby; více viz D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, s. 113.

že příjmení z názvů všech rostlin pěstovaných za účelem užitku tvoří jen necelých 38 % a podíl jejich nositelů pouze něco přes 29 %. Tato příjmení jsou tedy podobně jako příjmení z názvů domácích zvířat v poměrně – ač méně – výrazné menšině.

Nyní, když už známe přibližné procentuální zastoupení příjmení z názvů zvířat a rostlin a jejich různých skupin, zaměříme se v krátkosti ještě na některé zvláštní aspekty těchto příjmení.

I./4. Několik poznámek k příjmením z názvů živočichů a rostlin

Zabýváme-li se českými příjmeními, pravděpodobně upoutá naši pozornost, kolik je mezi nimi zdobnělin. Tato skutečnost může mít několik důvodů. Před definitivním ustálením příjmení bylo běžné, že při označování téže osoby docházelo ke kolísání zdobnělé a nezdobnělé varianty jména (Smetana, Smetanka; Cvok, Cvoček).⁶² Zdobněliny také často vyjadřovaly generační rozdíl: otec se označoval jménem nezdobnělým, jeho syn zdobnělým. Jindy byli zdobnělinami označováni lidé menší, mladší, případně chudší než jejich jmenovci.⁶³ Jan Svoboda jmenuje ještě jeden důvod: „Jako u deminutivních apelatīv přechází zdobňovací význam zhusta ve význam citové něhyplnosti, kterou chceme vedle vlastního významu toho slova vyjádřit svůj subjektivní vztah k věci nebo osobě; tak tomu je i u jmen osobních vlastních, a to v rozsahu ještě větším. Vyjadřuje se tak citový vztah mluvčího k oslovenému, pojmenovatele k pojmenovanému. Takto vzniklé zdobnělé a mazlivé tvary se ovšem časem ustalují a pozbývají expresivnosti. Bohatství sufixálních odvozenin osobních jmen se pak využívá k rozlišování jednotlivců a později k rozmnožení příjmení.“⁶⁴

Pokud jde o příjmení z názvů živočichů, je zajímavé, že zdobnělé tvary jsou v mnohých případech četnější než tvary nezdobnělé. Například příjmení Vlček má ve srovnání s příjmením Vlk víc než dvojnásobek nositelů a Kocourků dokonce více než desetinásobek Kocourů (neměli bychom však opomíjet odvozeniny Kocur, Kot, Kotek, Kotík či příjmení Kočka). Někdy nezdobnělá varianta dokonce vůbec neexistuje, což se týká zejména příjmení z názvů domácích zvířat. Není žádný pan Pes, Kůň, Býk, Vůl,

⁶² J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 7.

⁶³ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 108.

⁶⁴ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 113.

Kráva ani Ovce, víme však o panu Psíkovi, Býčkovi, Ovečkovi, Krafkovi i Kravkovi; příjmení Volek, Koníček a Bejček jsou dokonce velmi častá.

V některých případech je nositelů nezdrobnělých variant příjmení naopak méně: Beranů je o něco víc než Beránků, Kozlů čtyřikrát víc než Kozlíků. Příjmení Zajíček je sice trochu četnější než Zajíc (to ovšem nebereme v úvahu poměrně četné Zajac a časté tvary odvozené z německého ekvivalentu „Hase“ – Haas, Haase, Hás apod.), nicméně počet Králíků víc než dvojnásobně převyšuje počet Králíčků.

Opusťme však nyní téma zdrobnělin a podívejme se blíže na skupinu příjmení z názvů volně žijících zvířat. S trochou nadsázky by se dalo tvrdit, že tato příjmení detailně mapují naši volně žijící faunu, nebo spíš její dřívější složení. Převažují názvy větších, nápadných zvířat (Jelen, Vlk, Liška, Daněk, Rys), ale vyskytují se i četné názvy drobnějších zvířat (Rak, Myška, Ježek, Křeček, Veverka). Častá jsou i některá příjmení z německých názvů volně žijících zvířat: českému Jelen odpovídá německé Hirsch a jeho odvozeniny, velmi časté je i německé Wolf (vlk) a jeho varianta Volf. Nositelů jmen Vlk, Vlček, Volf a Wolf je u nás přes 14 600, a to nepočítám další, méně časté odvozeniny těchto příjmení. Srovnání četnosti našich vzájemně si takto odpovídajících českých a německých příjmení by mohlo být tématem samostatné studie.

Mezi našimi příjmeními je i Hroch, Lev či Vopička, ta však patrně pocházejí z názvů domovních znamení a znaků. Pozornost si zaslouží i fakt, že zatímco příjmení Nedvěd je s 1 676 nositeli naše 359. nejčetnější, příjmení Medvěd je podstatně méně časté, v tabulce četnosti mu přísluší až 14 467. příčka a má jen 51 nositelů. Již jsme se zmínili o velké pestrosti příjmení z názvů ptáků; Beneš v této souvislosti upozorňuje na velkou rozmanitost příjmení z lidových názvů ptáků a říká o nich, že „skoro každé by vyžadovalo malé monografie“.⁶⁵

Pokud jde o příjmení z názvů domácích zvířat, je na nich – jak už bylo řečeno v úvodu – zajímavé to, že některá jakoby „chybí“. Neexistuje příjmení Pes ani Psíček; příjmení Psík je ojedinělé (má 44 nositelů); poměrně častá jsou jen Čuba a dále Chrt, Chrtek, která však nemusí pocházet výhradně z názvu psího plemene.⁶⁶ Naproti tomu příjmení Kocourek a Kočka patří k velmi častým (2 354, respektive 570 nositelů), nehledě na další příbuzné tvary Kot, Kotek, Kotík, Kotyk, Kocur, Kocurek, Košut, Kočiš, Kočica, Kočička, Koťátko... Neexistuje příjmení Ovce, jen deminutivní varianta Ovečka a dále Beran, Beránek a příjmení odvozená z příbuzných slov v němčině Šeps,

⁶⁵ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 192, pozn. pod čarou.

⁶⁶ Viz D. MOLDANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 73.

Špetla, Lamka. Příjmení Kozel i Koza jsou nicméně hojná a známe i příbuzné tvary Kozelek, Koziel či z němčiny pocházející ekvivalenty Bok, Pukl. Neexistuje ani příjmení Prase; Vepřek je však četné (485 nositelů) a poměrně dost nositelů má i Ferkl, vzniklé z německého „Ferkel“, sele. Nevyskytuje se příjmení Kůň, jen archaické Komoň; je však hodně Koníčků, Valachů⁶⁷ i Kobylků, nezanedbatelný je také počet Hřebců a Kobyláků. O tom, že neexistuje příjmení Kráva ani Býk, pouze jejich deminutivní a odvozené tvary, jsem se už zmínila.

Je otázkou, zda lze z takových zjištění vyvozovat nějaké obecné závěry. Jisté je, že některá z dnes neexistujících příjmení dříve existovala, máme například doklady o existenci příjmí Pes, Štěně, Prase, Sele, Telátko, Kůň či Vosel v 16. století.⁶⁸ Přesto je pozoruhodné, že ačkoli mezi námi žije tolik Lišků, Ježků, Strnadů, Slavíků či Komárků, názvy mnohých zcela běžných domácích zvířat, která naši předkové chovali, mezi našimi příjmeními nenajdeme, případně jen ve zdrobnělé podobě.

Pro úplnost je třeba dodat, že v případě příjmení z názvů rostlin se nesetkáváme s tak nápadnou „absencí“ některých příjmení (s výjimkou neexistence příjmení Jablko a jeho odvozenin, jak již bylo zmíněno v úvodu) nebo s obecnou převahou zdrobnělých variant. Velmi četná jsou příjmení Ružička (17. nejčetnější české příjmení, 9 684 nositelů) a Fiala (19. nejčetnější, 9 312 nositelů), málo není ani nositelů jmen Fialka a Ruža; dále jsou častá příjmení z názvů některých stromů a keřů (Hruška, Jedlička, Vrba, Trnka, Kalina), dost je i Křenků, Cibulků, Malinů a Jahodů, ale i nositelů příjmení z rostlin plevelnatých, Kopřivů a Lebedů. Jistou zajímavostí je velká četnost příjmení Petrželka a jemu blízkých Petržela, Petržilka, Petružálek, Petružela, Petržílek, Petržílka a dalších, která mají dohromady přes 2100 nositelů, což je v porovnání s příjmeními z podobných rostlin hodně vysoké číslo.⁶⁹

I./5. Způsob vzniku příjmení z názvů živočichů a rostlin

Nyní se konečně dostáváme k hlavnímu tématu této práce, totiž ke způsobu vzniku příjmení z názvů živočichů a rostlin. Podíváme se, co k němu říkají různí autoři. Pokud

⁶⁷ K původu tohoto příjmení viz pozn. 52.

⁶⁸ Z. WINTER, *Kulturní obraz českých měst*, Díl I., 1. vyd., Praha: Matice česká, 1890, s. 84; P. EISNER, *Rady Čechům, jak se hravě přiučiti češtině*, s. 71.

⁶⁹ Viz opět <http://www.mvcr.cz/statistiky/jmena/index.html> (viz také pozn. 1).

jde o příjmení z názvů zvířat, podle Josefa Beneše lidé vypořádávali, že některý člověk svou celkovou podobou nebo některou částí svého těla, povahovou vlastností, temperamentem či chováním připomíná některého živočicha. Odtud vznikla přirovnání, například „zdravý jako rys“, „hbitý jako srnec“ a podobně. Z názvů živočichů, kteří se stali pověstnými některou vlastností, vznikaly metafory: například kolčava je člověk čilý, obratný, lstivý a potměšilý, zatímco člověku s většími řezáky je přezdíváno zajíc. Na základě přirovnání a metafor velmi často vznikaly přezdívky, z nich se vyvinula takzvaná příjímí a z těch posléze novodobá příjmení. Příjímí mohlo vzniknout také z názvu živočicha, který měl vztah k povolání nositele; Beneš uvádí mimo jiné příklady „Rybca piscatoris“ (1415) nebo „Jacobus pellifex dictus Křeček“ (1469).⁷⁰ Příjímí z názvu zvířete mohlo vzniknout také z přezdívky, která byla narážkou na nějaký příběh, nebo podle domovního znamení či erbů.⁷¹ (Pokud jde o jména vzniklá podle erbů, Svoboda upozorňuje, že je vždy nutné posoudit, zdali nebyl postup opačný, tj. zda nebyl do erbu dán znak podle jména osoby.⁷²) Beneš dále uvádí, že některá příjímí vznikla z názvů zvířat jen zdánlivě, ve skutečnosti jsou odvozena z místních jmen „obnovením slova, z něhož místní jméno vzniklo“: například jistý Jan z Rakovníka byl nazýván Jan Rak, totéž je i případ jména Mistra Jana Husa.⁷³

Stejně jako i jiní autoři, také Beneš poukazuje na množství jmen z názvů ptactva a vysvětluje je jednak tím, že lidé velmi intenzívně pozorovali ptáky, „tvory nápadné barvou, pohybem, tvarem a hlasem“, jednak skutečností, že „jedině čižba mohla dříve ukojit loveckou vášeň drobných lidí“. Jmenuje řadu ustálených lidových představ o vlastnostech jednotlivých ptačích druhů: tak například vrabec je „zchytralý všudybyl, potměšilec, příklad nepořádnosti“, sýkora je „hašteřivá neposeda“, čáp je „vážný“. Beneš nicméně podotýká, že vlastnosti téhož ptačího druhu mohou být hodnoceny různě: ostříž je pro většinu lidí rychlý pták s bystrým zrakem, někde je však považován především za divokého a hašteřivého.⁷⁴

Východiskem k příjmením z názvů ryb byly podle Beneše některé příslovecné rybí vlastnosti: říká se čerstvý jako ryba, zdravý jako ryba; kapr je symbolem lenosti, zatímco štika dravosti. Také příjmení z názvů hmyzu vznikla podle Beneše především z metafor a přirovnání (mrzutý člověk je nazýván broukem, milému naopak říkají broučku, veš je

⁷⁰ Piscator – lat. rybář, pellifex – lat. kožešník.

⁷¹ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 186 n.

⁷² J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 186.

⁷³ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 187.

⁷⁴ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 188.

přísluvečná leností, mravenec naopak pílí...), případně podle domovních znamení (Blecha).⁷⁵

Beneš také postřehl zajímavou a pro nás důležitou věc, že totiž osobní jména z názvů zvířat se vyskytují už mezi našimi nejstaršími.⁷⁶ Svědčí o tom doklady z takzvaného Friedrichova kodexu. Objevují se zde jména Zvěrek (Zuereck, Zuerek, Zverek, r. 1115, 1186), Vlk (Wlk, 1088), Vlček (Vlicek, 1185), Vlkoň (Vilkon, 1143/8), Koňasa (Conaza, 1115, 1186), Koňata (Conata, 1186), Osel (Ozel, 1183), Oslata (Ozlata, 1115, 1186), Kozel (1057, 1088); dále pak jména z názvů ptáků: Sojk (Zoyk 1115, 1186), Slavík (Zlawic 1180/82 aj.), Káňa (Cana, 1052), Káň (Cany, 1052), Koliha (Celiga, 1052), Čajka (Caica 1052); a z názvů menších živočichů Žába (Zaba, 1073), Žaboňa (Zabona, Zabon, Cabona, 1115, 1186) a Rak (1088). (Některá jména a některé letopočty jsou nicméně s otazníkem.)⁷⁷ Doklady o tom, že se název zvířete stal jménem, tedy sahají až do 11. století; Beneš se však výslovně nezmiňuje o tom, že by stará osobní jména mohla nějak souviset s pozdějšími příjmeními.

O příjmeních z názvů rostlin Beneš soudí, že vznikala zejména z ustálených přirovnání, která velmi často srovnávají lidské vlastnosti s rostlinami: například hezký člověk je jako růže nebo karafiát, pěkné modré oči jsou jako chrpa, urostlý člověk je jako topol či jedle, neústupný jako dub. Některé příjmení mohla dostat rodina podle rostliny, která rostla u jejího stavení, nebo mohlo vzniknout z domovního znaku, případně opět z narážky na nějakou příhodu.⁷⁸

Dobrava Moldanová se ve svém výkladu původu příjmení z názvů zvířat drží stanovisek Josefa Beneše, způsob vzniku příjmení z názvů rostlin vůbec nevysvětluje.⁷⁹ Miloslava Knappová uvádí, že příjmení z názvů živočichů a rostlin vznikala buď z přezdivek, které lidé dostávali pro svou podobnost s některými zvířaty a částmi jejich těla, nebo na základě jejich vztahu k zvířeti či rostlině („chovali či pěstovali je, obdivovali ap.“), případně vznikala tato příjmení podle domovních znamení, jejichž součástí zvířata či rostliny tvořily (dům U lípy – Lípa, U tří pštrosů – Pštros apod.). Autorka obecně soudí, že příjmení původně často měla metaforický ráz.⁸⁰ Také Pavel

⁷⁵ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 188 n.

⁷⁶ J. SVOBODA navíc uvádí, že některá česká slova, mezi nimi i názvy některých zvířat - například candát, sobol, sojka a sršeň, jsou jako vlastní jména doložena o několik století dříve než jako apelativa. Viz J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 206.

⁷⁷ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 189. Výčty příjmení z názvů zvířat a některých velmi starých příjmení i s datováním a uvedením pramenů viz s. 189-197.

⁷⁸ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 197.

⁷⁹ D. MOLĐANOVÁ, *Naše příjmení*, 2. vyd., s. 20 n.

⁸⁰ M. KNAPPOVÁ, *Příjmení v současné češtině*, s. 26.

Eisner nepochybuje o tom, že většina našich příjmení včetně těch z názvů zvířat vznikla z přezdívek podle nějakých tělesných či povahových nápadností, a zmiňuje řadu příjmí zvířecího původu ze 16. století: „Koza a Telátko (dva vetešníci 1524), jiný Telátko byl řezník v Praze (1553), byla příjmení Pes, Vosel, Prasátko, Prase, Sele, Opice, Kůň, Štěně, Čuba, dokonce i Slon a Psina (1515).“ Ze 17. století uvádí příjmí Vopice.⁸¹

Jediný autor, který k otázce původu příjmení z názvů zvířat přistupuje poněkud odlišně a dochází také k jiným závěrům, je Jan Svoboda. Svoboda zdůrazňuje při zkoumání původu našich příjmení obecně nutnost spolupráce jazykovědy s „národopisem“ a s „kulturními starožitnostmi“, a byť čerpá zejména z prací sovětských a polských kulturních historiků, některé informace a úvahy obsažené v jeho knize *Staročeská osobní jména a naše příjmení* a v článku *Slovanská osobní jména ve světle národopisu* jsou podle mého názoru velmi podnětné a nevidím důvod, proč by měly být opomíjeny. Svoboda tvrdí, že národopisné poznatky o tom, jaký smysl lidé vkládají do jmen a jaké představy o jménech vůbec mají, mohou být pro onomastiku hodně cenné, neboť jedině díky nim se přiblížíme k psychologickým předpokladům tvoření jmen vůbec, přičemž skutečný původní smysl tohoto tvoření se může velmi lišit od toho, jak si jej dnes obvykle představujeme. Pokud jde o stará česká příjmí včetně těch z názvů zvířat a rostlin, Svoboda v nich spatřuje četné přežitky starých osobních jmen a nesouhlasí tedy s tvrzením, že vznikla výhradně či převážně z přezdívek.⁸²

Zde je nutné udělat malou odbočku, týkající se staročeských osobních jmen. Podle Svobody je potřeba vnímat tato jména v kontextu obecně slovanském nebo spíše praslovanském, a konečně i praindoevropském: „Nejstarší česká osobní jména jsou převážně společným dědictvím praslovanským, a to celým svým systémem, lexikální zásobou i slovtvorbou. Avšak slovanská soustava osobních jmen má společné rysy se soustavou jmen staroindických, íránských, baltských, germánských, keltských, řeckých aj. Srovnáváním jmen došli badatelé k závěru, že podstatné rysy v antroponymii jednotlivých indoevropských jazyků jsou shodné a že tedy musíme pro ně předpokládat společné praindoevropské východisko. Základy této soustavy jsou tedy už z období praindoevropského.“⁸³ Přitom podle Svobody v „nejstarším období“ u nás, jakož i

⁸¹ P. EISNER, *Rady Čechům, jak se hravě přiučiti češtině*, s. 65, 71.

⁸² Podle Svobody se naše příjmení postupně vyvíjela z přezdívek, z příjmí a ze starých osobních a pozdějších křestních jmen. (J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 14). Tamtéž na s. 208 Svoboda uvádí: „Pro výklad a pochopení našich novodobých příjmení mají staročeská osobní jména zvlášť velkou cenu. Značný počet příjmení se vyvinul ze starých osobních jmen, a to přes stará příjmí.“

⁸³ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 35.

u ostatních Indoevropanů, trvala jednojmennost; každý člověk měl jediné jméno (takzvané jméno osobní neboli rodné), které za pohanství dostával po narození za určitých obřadů, za křesťanství při křtu. A stejně jako u ostatních Indoevropanů, i u nás existovaly tři typy těchto jmen: jména složená (kompozita), jména vzniklá zkrácením kompozit a jména jednoduchá neboli jednočlenná.⁸⁴ Svoboda si přitom stěžuje, že jednočlenná osobní jména jsou v jazykovědě dosti zanedbávaným druhem jmen. Zde si dovoluji ocitovat delší pasáž:

„Je zcela pochopitelné, že nejvíce zájmu se věnuje nejsložitější antroponomastické otázce, tj. problému kompozit, jejich krácení a dalšímu slovotvornému zpracování. Nejstarší jednočlenné antroponymy zasluhují však nemenší péče po stránce lexikální, sémantické i slovotvorné. Někteří badatelé vlastně vylučují nesložená jména ze starobylého antroponymického systému tím, že je charakterizují jako přezdívky; tím se však dopouštějí zásadní chyby a zkreslují vztahy mezi jednotlivými druhy jmen nesprávnou dobovou perspektivou, nesprávnou terminologií. Přezdívky jsou zásadně dodatečná pojmenování osob, která své osobní vlastní jméno už mají. Přezdívky vznikají v pozdějším věku člověka podle nápadných tělesných nebo povahových vlastností, podle jiných okolností, vznikají stejně v období jednojmennosti i později za dvoujmennosti. Od starobylých nesložených jmen se liší zejména tím, že jsou to názvy doplňkové, druhá jména. Nejstarší jednočlenná jména jsou po stránce pojmenovací zcela na stejné úrovni jako jména složená a zkrácená, významná jsou tím, že nejsou výsadou příslušníků vládnoucí vrstvy, náčelníků, lidí svobodných; dostávají je prostí poddaní lidé. Tento společenský rozdíl v užití jmen jednočlenných a kompozit konstatovali mnozí badatelé. Lid měl jména prostá, vojevůdci, vládcové mívali jména složená. Jednočlenná i dvoučlenná osobní jména lze zahrnout pod pojem jmen rodných, kdežto přezdívky, přízviska nedostával člověk po svém narození, nýbrž až během života; jména rodná dostávalo každé indoevropské dítě od rodiny za určitých obřadů, přezdívky dávali lidé cizí a jmenovaný jim časem přivykal. Jméno rodné měl a má každý, kdežto přezdívky se dostává jen příležitostně některým jednotlivcům. Protože jsou tedy jednočlenná jména rodnými jmény prostých Indoevropanů, protože těsněji souvisí s ostatní slovní zásobou než kompozita, mohou nám leccos prozradit o myšlenkovém světě dávných předků.“⁸⁵

⁸⁴ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 13, 36.

⁸⁵ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 41. Na jiném místě Svoboda říká: „Ti autoři, kteří pomíjejí jednočlenná jména vůbec, zkreslují podstatně obraz nejstarší vrstvy indoevropské

Teoreticky lze přezdívky a jednočlenná osobní jména rozlišit, v praxi je to však obtížné. Přezdívky jsou totiž bezmála stejně starobylý druh jmen jako jména rodná a zpravidla pocházejí i ze slov stejných významových druhů. „Jediným kritériem k rozlišení přezdívek od starých jednočlenných jmen rodných je tedy ta okolnost, zdali je v daném případě v pramenech přímo jména použito vedle jiného jména. V tom případě můžeme soudit, že první z nich je jméno rodné a druhé přezdívka. Takových pramenných dokladů je však v nejstarší době mizivý počet a teprve v pozdějších dobách se jejich počet rozmnožuje. Není proto divu, že mnozí badatelé vlastně zcela upouštějí od rozlišování přezdívek a prostých jmen pro nejstarší období a mluví o jednoduchých jménech jako o přízviskách, přezdívkách.“⁸⁶

Svoboda dále říká, že záruku starobylosti máme u těch jmen, která odpovídají představám primitivního člověka⁸⁷ o jejich magické síle. Jsou to jednak jména predestinační neboli přací, která měla zajistit nositeli dobré vlastnosti či příznivý osud, a jednak jména ochranná (profylaktická, tzv. apotropaia), která měla odvracet pozornost zlých démonů od dětských i dospělých nositelů těchto jmen a měla je chránit. Svoboda zdůrazňuje, že v dávných dobách jméno nebývalo (a ani dnes u primitivních národů není) pouhým prostředkem k rozlišování a označování lidí, nýbrž bylo pokládáno za podstatnou součást osoby, za jakési druhé Já. Stačí připomenout, jaká magická síla se u primitivních národů přikládá slovu: lze jím proklít, zaříkat, žehnat... Stejně mocnou silou je i jméno: kdo zná pravé jméno osoby, může podle primitivních představ nabýt moci nad jejím tělem i duší. A naopak, bez znalosti pravého jména nepůsobí čary a kouzla a ani modlitby nemají účinku, není-li vysloveno pravé jméno božstva. S těmito představami souvisí i velký význam správné volby osobního jména, neboť vztah mezi jménem a člověkem byl nerozlučitelný. Některá jména měla zajišťovat ochranu ze strany předků, přenášet na děti jejich vlastnosti, zdraví, dlouhověkost, šťastný osud; Svoboda takto vysvětluje například původ staročeských jednočlenných osobních jmen Dědoš, Dědáč, Dědoň, Dědúš, Baba. Pojmenováním se měla přenášet také vlastnost daná významem jména; odtud například staročeská jména Živan, Života. Některá jména,

antroponymie. Na prozkoumání nesložených jmen je naopak nutno klást důraz, protože jsou konstatovány společenské rozdíly mezi nositeli jmen složených a prostých. Zanedbáním jednoho z obou druhů zanedbá se antroponymie celé jedné vrstvy společenské. (Viz J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 46.

⁸⁶ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 42.

⁸⁷ Podotýkám, že výraz „primitivní člověk“ není nijak hanlivý, slouží k označení příslušníka neliterární společnosti s jednoduchou společenskou organizací. Více o užití tohoto termínu v antropologii viz R. F. MURPHY, *Úvod do kulturní a sociální antropologie*, 2. vyd., Praha: Sociologické nakladatelství, 2004, s. 18.

kteřá se nám dnes zdají potupná a hanlivá, například staročeská Mrzena, Mršata, Hlupoň, Nekrasa či Potvor, byla ve skutečnosti též jmény ochrannými: ošklivé jméno totiž podle primitivních představ odpuzuje demony nebo přinejmenším nevzbuzuje jejich závist, takže nedává podnět k poškození života a zdraví dítěte. (Snad to původně byla jména nepravá, zatímco pravé jméno se tajilo.) Tato jména je ovšem nutno rozlišovat od pozdějších skutečně hanlivých přezdívek.⁸⁸

Nyní se konečně můžeme vrátit zpět ke jménům z názvů živočichů a rostlin. Svoboda upozorňuje na významnou úlohu zvířat a rostlin v lidových pověřách a primitivních představách. O jménech vzniklých z názvů zvířat píše: „Zvířecí názvy jako osobní jména bývají pokládány za metaforické, ale zdá se, že původnější je jiné pojetí; jde o představu, že se jménem přenášejí na člověka vynikající vlastnosti zvířat, jejich bojovnost, síla, odvaha, životnost, zdraví. Mezi nejstaršími slovanskými osobními jmény najdeme např. Bobr, Býk, Kozel, Medvěd, Osel, Oslata, Sobol, Tur, Zajiec, Zvěř, Zvěřena, Zvěřek. Hojná jsou jména ze základu *вѣлкѣ*: č. Vlkoň, Vlkoš, Vlčej; tato obliba se vysvětluje představou o vlku jako ochránci před demony a zvířaty slabšími, jako zvířeti posvátném. Zaznamenán je zvyk zvat dítěti kmotra z říše živočišné, nazvat dítě podle něho a očekávat, že svého jmenovce bude chránit. Názvy zvířat mají tedy mít jako osobní jména funkci predestinační i ochrannou.“⁸⁹ Také osobní jména z názvů ptáků měla ochrannou funkci: „Ptáci chrání před nemocemi, v ptačí podobě odlétaly podle primitivních představ duše zemřelých předků, v ptačí podobě se také vracely a objevovaly.“⁹⁰ Do této skupiny Svoboda řadí staročeská jména Pten, Ptěka, Číž, Holub, Káňa, Kokot, Krak(a), Orel, Slavík, Sokol, Sovina, Vrab(ec), Vran, Svraka (s otazníkem), Straka, Havran.

Osobní jména z názvů rostlin byla podle Svobody rovněž ochranná: „Dostávají je zejména děti churavé. Působí tu představa, že démon choroby bude oklamán tím, že člověka pojmenovaného jako zvíře nebo rostlina bude pokládat za zvíře nebo rostlinu, tím se člověk před ním uchrání.“⁹¹ Motiv klamání démonů je však prý zřejmě pozdější

⁸⁸ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 43 n., *Slovanská osobní jména ve světle národopisu*, s. 101-105. Svoboda zde vychází především z prací kulturních historiků D. K. Zelenina a K. Moszyńského.

⁸⁹ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 45. Jinde Svoboda zmiňuje, že vlk nebyl u Slovanů pokládán za škůdce, nýbrž za dobrodince a ochránce, připisovala se mu schopnost požírat demony; „dítě pojmenované Vlk se chrání před předčasnou smrtí, neboť Vlk neublíží vlk ani jiné zvíře slabší, ani čarodějnice a démoni“. (J. SVOBODA, *Slovanská osobní jména ve světle národopisu*, s. 108.) Názvy hadů se zas údajně stávaly základem jmen proto, že hadům byla připisována velká životnost (tamt.).

⁹⁰ J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 45.

⁹¹ Tamt, s. 45.

než představa o přenášení vlastností prostřednictvím jména. Ze staročeských jmen sem lze zařadit: Dub(áč), Chřěn, Kalina, Klen, Květ, Květava, Květoň, Smogor, Strom(ata), Vrban, Vrbata. Magický a ochranný smysl měla podle Svobody například i osobní jména z názvů nebeských těles a jevů nebo z názvů kovů.

Obecně se dá říci, že Svoboda nesouhlasí se stanoviskem ostatních zde citovaných autorů publikací o našich příjmeních, podle nichž se příjmení z názvů zvířat a rostlin vyvinula ve většině případů z přezdivek, které měly metaforický ráz, neboť takovéto stanovisko je podle něj v rozporu s poznatky „národopisu“ a „kulturních starožitností“. Staročeská příjmí z názvů živočichů a rostlin, z nichž se později vyvinula některá naše příjmení, mají podle Svobody často původ ve starobylých osobních jménech, která měla ochrannou funkci a byla dětem dáována již krátce po narození, tj. nikoli až v průběhu života jako přezdívky.

Na tomto místě ukončíme výklad o možném původu příjmení z názvů živočichů a rostlin, abychom přistoupili k druhé, antropologické části věnované teoriím totemismu, jež by snad mohly určitým způsobem přispět k objasnění motivačních zdrojů vzniku tohoto typu našich příjmení.

II. ČÁST

II./1. Obsah a původ termínu „totemismus“

Jak jsme již zmínili v úvodu této práce, definovat, co obnáší termín totemismus, je poměrně obtížné, protože různí antropologové používají tento termín v odlišných významech a samotné téma totemismu prošlo v antropologii složitým vývojem (jenž do určité míry ilustruje vývoj antropologického myšlení vůbec). Zatímco koncem 19. století a především v prvních dvou desetiletích 20. století patřil termín totemismus mezi ústřední pojmy antropologických diskusí a totemismus jakožto jistý archaický náboženský a současně sociální systém byl mnohými badateli pokládán za univerzální stádium vývoje lidstva, ve dvacátých a třicátých letech 20. století došlo k obecnému ústupu teorie totemismu z hlavního proudu antropologického myšlení a mnozí antropologové totemismus ve smyslu univerzální kulturní kategorie zcela odmítli jako umělou teoretickou konstrukci postrádající reálný základ.⁹² Přesto téma totemismu z antropologie úplně nezmizelo, ačkoli se mu dnes věnuje jen malá pozornost⁹³ a stále panují nejasnosti v tom, které jevy mají být případně považovány za totemistické a které nikoli. Přes veškeré teoretické spory totiž zůstává faktem, že na různých místech naší země (především v Austrálii a v Severní Americe) nezávisle na sobě existují nebo existovaly společnosti organizované do klanů, případně do dalších typů skupin, pojmenovaných po nějakém živočišném (zvláště ptačím) či rostlinném druhu (v menší míře pak po nějaké věci nebo třeba meteorologickém jevu), k němuž zaujímaly zvláštní – Alfred R. Radcliffe-Brown říká „rituální“ – vztah. Tato skutečnost, ať už ji nazveme jakkoli, si nepochybně zaslouží pozornost, nehledě na to, že v mytologiích některých takzvaně totemistických národů, k jejichž kontaktu nikdy nemohlo dojít, lze nalézt skutečně pozoruhodné analogie, jimiž se zde však nemůžeme zabývat.⁹⁴

Chceme-li přes všechny zmíněné obtíže blíže upřesnit význam pojmu totemismus, můžeme začít tím, že namátkou nahlédneme do několika všeobecných i odborných

⁹² I. T. BUDIL, *Za obzor západu*, 1. vyd., Praha: Triton, 2001, s. 520, 524. K vývoji teorií totemismu více na s. 519-525.

⁹³ Dokladem toho, jak v průběhu 20. století ustupoval zájem o totemismus, je i postupem času se nápadně zmenšující rozsah hesla „totemismus“ v obecných českých i zahraničních encyklopediích.

⁹⁴ Hezký příklad viz A. R. RADCLIFFE-BROWN, „The Comparative Method in Social Anthropology“, In RADCLIFFE-BROWN, A. R., *Method in Social Anthropology*, Chicago: The University of Chicago Press, 1958, s. 111.

encyklopedií. Upozorňuji, že v mnohých českých i zahraničních obecných encyklopediích, jakkoli považovaných za seriózní, je heslo totemismus zpracováno značně zavádějícím způsobem (což opět svědčí o jisté kontroverznosti i neaktuálnosti tohoto tématu). Zaměříme se však jen na to nejpodstatnější: dozvídáme se, že totemismus je „systém magicko-náboženských a sociálních představ v primitivních (respektive přírodních) společnostech“;⁹⁵ přesněji, že jde o soubor představ a zvyků založených na víře v příbuznost nebo určitý mystický vztah člověka nebo společenské skupiny a takzvaných totemů, tj. zvířat, rostlin nebo přírodních objektů, jenž je základem náboženství i společenské organizace mnohých primitivních národů.⁹⁶ *Webster's Third New International Dictionary* uvádí, že totemismus znamená jednak víru v příbuznost nebo mystický vztah společenské skupiny nebo jednotlivce a totemu, dále rituály a zvyky (například potravinové zákazy a zákazy vyslovit určitá slova) související s takovýmito vztahy k totemům a konečně i systém společenské organizace založený na příslušnosti k totemům.⁹⁷ Podle *Webster's New World Encyclopedia* (1992) je totemismus víra v individuální nebo klanovou příbuznost se zvířetem, rostlinou nebo věcí, jež zároveň plní funkci posvátného klanového symbolu. Totemového živočicha nebo rostlinu je zakázáno sníst⁹⁸ či znesvětit, a obvykle platí také zákaz sňatků dvou osob ze stejného klanu. Mimo to je zde řečeno, že totemismus se vyskytuje u obyvatel tichomořských ostrovů a u domorodých obyvatel Austrálie, existoval ve většině severoamerických i jihoamerických indiánských společností a v minulosti bylo rozšířen v celé Evropě, Africe i Asii; to je ovšem přinejmenším diskutabilní.⁹⁹

Podle *Micropaedia Britannica* (1994) můžeme společnost označit za totemistickou, pokud je rozdělena na určitý ustálený počet klanů, z nichž každý má zvláštní vztah k nějakému přírodnímu druhu – totemu, dále pokud není možné v průběhu života změnit vlastní příslušnost ke klanu a pokud lidé žijící na stejném území patří do různých totemických klanů. Totem velmi často vystupuje v legendách o počátku světa a téměř vždy se na něj vztahují nějaká tabu, zejména pravidla omezující nebo zcela zakazující fyzický kontakt s totemem.¹⁰⁰ Totem, tabu a exogamie jsou neoddělitelně spjaty (toto je

⁹⁵ *Velký slovník naučný*, 1. vyd., Praha: Diderot, 1999.

⁹⁶ *Micropaedia Britannica*, Vol. 11, 15th ed., Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1994, s. 864.

⁹⁷ *Webster's Third New International Dictionary*, 1st ed., Springfield: Merriam-Webster, 1993, s. 2415.

⁹⁸ Kromě některých zvláštních rituálních příležitostí; viz *Dictionary of Sociology*, 2nd ed., London: Penguin Books, 1988, s. 254.

⁹⁹ *Webster's New World Encyclopedia*, 9th ed., New York: Prentice-Hall, 1992, s. 1110.

¹⁰⁰ Toto odporuje tvrzení Émila Durkheima, podle něhož se zákazy kontaktu mezi člověkem a jeho totemem vyskytují jen výjimečně. Podle Durkheima je obvykle všem členům klanu dovoleno spatřit totemové zvíře nebo rostlinu a dotýkat se jich; zákazy se většinou vztahují na pojídání a často také

opět, jak brzy uvidíme, velmi diskutabilní tvrzení). Podle *Micropaedia* nelze o žádné známé společnosti říci, že vykazuje všechny znaky ideálního totemismu, nicméně mnohé společnosti jich vykazují dost na to, aby zasluhovaly označení totemistické.¹⁰¹

Alexander Goldenweiser, autor hesla „totemismus“ v *Encyclopaedia of Social Sciences* (1934) upozorňuje, že takzvané „totemické (totemistické) komplexy“, tj. soubory různých znaků totemismu, se v praxi velmi liší co do konkrétní skladby a že ani ty nejtypičtější znaky totemismu se nevyskytují ve všech společnostech považovaných za totemistické. Tak například indiánské kmeny z amerického severozápadu neodvozují jména svých rodů z názvů totemů, jak je to běžné u většiny totemických národů, a naopak pro Irokéze a kmen Zuňiů je totem pouhým jménem a k totemovému druhu se zde podle všeho nevztahují žádné představy nebo zvyky typu zákazu zabití či snědení totemového zvířete, což je přitom společně s totemickým jménem nejčastějším znakem totemismu. Podle Goldenweisera jsou pro totemismus charakteristické tři základní rysy, které se ovšem vyskytují i mimo rámec totemismu a představují obecně rozšířené a na sobě nezávislé kulturní prvky: za prvé formálně shodné charakteristiky jednotlivých klanů či rodů, za druhé začlenění zposvátnělé přírodní říše do společenského systému a za třetí exogamie. Autor dále zdůrazňuje, že totem je považován za přítele, ochránce či jinak blízkou bytost, nikoli za boha; je chován v úctě, avšak podle obecně rozšířených představ jeho schopnosti a síly příliš nepřevyšují ty lidské. Na závěr autor uvádí, že jisté „fragmenty“ totemismu – nikoli ve smyslu historických přežitků, nýbrž jakýchsi sociálně-psychologických analogií – existují i v dnešní společnosti. Stále se těší oblibě „romantické představy“ o zvířatech: lidé mají ve zvyku připisovat zvířatům rozumové nebo citové vlastnosti typické pro člověka nebo i takové, které lidské schopnosti kvalitativně převyšují. Jména z názvů zvířat, vyznačující se citovým zabarvením, označují jedince, skupiny, společenství, sportovní týmy i politické strany; autor připomíná také oblibu zvířecích maskotů. Nejedná se samozřejmě o totemismus, ale podle Goldenweisera právě z takovýchto zvyků a z představ s nimi spojených mohl za určitých okolností a v určitém typu společenské organizace totemismus vzniknout.¹⁰² K tomuto tématu se vrátíme v páté kapitole této části práce.

na zabití, v případě rostliny na trhání totemu; „nezasvěceným“ členům klanu je pak zakázáno spatřit posvátné předměty, na nichž je zobrazen totemový emblém, a dotýkat se jich. Viz É. DURKHEIM, *Elementární formy náboženského života*, 1. vyd., Praha: OIKOYMENH, 2002, s. 141, 145, 147.

¹⁰¹ *Micropaedia Britannica*, Vol. 11, s. 864.

¹⁰² *Encyclopaedia of The Social Sciences*, Vol. 14, 1st ed., New York: The Macmillan Company, 1934, s. 658-660.

Nyní se ještě krátce zmíním o původu slov totemismus a totem. Slovo totem pochází z jazyka Algonkinů, kmene odžibvejských indiánů – potud se informace z různých zdrojů shodují; liší se však ve výkladu původního významu tohoto slova. Podle *Micropaedia Britannica* pochází slovo totem ze slova *ototeman*, označující příbuzenský vztah bratra a sestry; podle *Webster's New World Encyclopedia* byl původní význam slova totem „znamení mé rodiny“; Émile Durkheim uvádí, že Odžibvejové slovem totem označují druh věci, podle níž je nazván klan. V každém případě v etnografické literatuře se slovo totem poprvé objevilo roku 1791, konkrétně v knize indiánského tlumočnicka J. Longa, a postupně se z něj stal obecný antropologický pojem. Existence totemů byla původně považována za jev výlučně americký, roku 1841 však Georg Grey naznačil jejich výskyt také v Austrálii.¹⁰³ Autorem pojmu totemismus je John Ferguson McLennan, jenž ve svém článku z roku 1869 formuloval teorii, podle níž totemismus, jehož základ měl spočívat v uctívání zvířat a rostlin, představuje nejranější formu náboženství, spjatou s organizací společnosti do exogamních matrilineárních klanů. První rozsáhlou akademickou diskusí na toto téma pak vyvolal článek Williama Robertsona Smithe z roku 1880.¹⁰⁴

Není rozhodně mým úmyslem podávat v rámci této práce úplný přehled vývoje teorií totemismu – jednak by to vzhledem k rozsahu takového úkolu ani nebylo možné a především to s ohledem na hlavní předmět této práce není třeba. V následujících třech kapitolách této části práce se nicméně pokusím stručně vyložit vzájemně dosti odlišné koncepce totemismu tří vybraných autorů, kteří se tímto tématem zabývali, konkrétně Émila Durkheima, Alfreda Reginalda Radcliffe-Browna a Clauda Lévi-Strausse, což snad přispěje k lepšímu objasnění fenoménu totemismu.

II./2. Émile Durkheim: totemismus jako nejjednodušší známé náboženství

Kniha francouzského sociologa Émila Durkheima (1858-1917) *Les formes élémentaires de la vie religieuse (Elementární formy náboženského života)*, 1912) patří mezi zásadní studie z oblasti sociologie náboženství a ve své době také významně ovlivnila antropologické myšlení. Již z jejího podtitulu „Systém totemismu v Austrálii“ vyplývá,

¹⁰³ É. DURKHEIM, *Elementární formy náboženského života*, s. 98.

¹⁰⁴ Tamt., s. 98, I. T. BUDIL, *Na obzor západu*, s. 520.

že totemismus je jejím ústředním tématem. Je podstatné, že Durkheim považoval totemismus především za náboženství, dokonce za nejjednodušší a nejstarší známé náboženství,¹⁰⁵ jehož podstatu „ještě“ nestačily zakrýt druhotné prvky;¹⁰⁶ a byl přesvědčen, že jeho zkoumáním lze dospět k osvětlení náboženské podstaty člověka vůbec.¹⁰⁷ Podle Durkheima totemismus představuje v jistém smyslu univerzální systém, který se nicméně vyskytuje jen ve společnostech, jejichž základem je dělení do klanů.¹⁰⁸ „Nejčistší“ forma totemismu se podle Durkheima vyskytuje v Austrálii;¹⁰⁹ náboženství některých amerických indiánských kmenů sice také obsahují řadu totemistických rysů, nicméně „totemistickou fází“ v pravém slova smyslu již překonala.¹¹⁰ Pro australský klan, jenž je podle Durkheima jádrem organizace většiny australských kmenů,¹¹¹ jsou charakteristické dva rysy: za prvé se jeho členové považují za vzájemně spřízněné zvláštní příbuzenskou vazbou, která sice není založena na pokrevní příbuznosti, ale přesto z ní vyplývají povinnosti, jaké jsou obvyklé ve vztazích příbuzných osob: například povinnost pomoci, krevní msty, držení smutku, nebo zákaz sňatků mezi sebou navzájem. Členové klanu také nesou stejné jméno. A za druhé je pro australský klan typické, že jeho jméno zároveň označuje nějaký konkrétní druh hmotných věcí, s nímž je klan spojen zvláštním, opět „příbuzenským“ vztahem; tento druh věcí je klanovým totemem. Každý klan má svůj vlastní totem.¹¹² Věci považované za totem patří

¹⁰⁵ É. DURKHEIM, *Elementární formy náboženského života*, s. 186 n. Tímto tvrzením se Durkheim vymezuje vůči autorům, kteří pokládali za historicky prvotní formu náboženství animismus nebo naturalismus; viz tamt., s. 57-98, zejména pak s. 97 n.

¹⁰⁶ Tamt., s. 13.

¹⁰⁷ Tamt., s. 9.

¹⁰⁸ Tamt., s. 98 n. Totemismus je podle Durkheima neoddělitelný od společenské organizace, jejíž základní jednotkou je klan, a zároveň klan v podobě, jakou má u většiny australských společenství, by pravděpodobně nemohl existovat bez totému, neboť právě a jedině totem je jakousi zárukou kontinuity vazeb mezi členy klanu. „Příslušníci stejného klanu totiž k sobě nejsou vázáni společenskými vazbami vznikajícími na společně obývaném místě, ani vazbami pokrevními, protože nejsou nutně příbuznými a také často obývají různé kouty kmenového území. Jejich jednota je tedy založena výhradně na tom, že jsou nositeli téhož jména a téhož znaku, že věří v tentýž vztah k těmto druhu věcí, že praktikují tytéž rituály, tedy nakonec že sdílejí tentýž totemický kult. Totemismus a klan (který nesplyvá s lokálně definovanou skupinou) se tedy navzájem předpokládají“ (tamt., s. 186). S tím nesouhlasí A. R. Radcliffe-Brown, jenž tvrdí, že exogamní klany mohou existovat bez totemismu (A. R. RADCLIFFE BROWN, „The Sociological Theory of Totemism“, In RADCLIFFE BROWN, A. R., *Structure and Function in Primitive Society*, New York: The Free Press, 1965, s. 117, pozn. pod čarou).

¹⁰⁹ É. DURKHEIM, *Elementární formy náboženského života*, s. 104, 106.

¹¹⁰ Tamt., s. 101.

¹¹¹ Naproti tomu podle A. R. Radcliffe-Browna je společensky nejvýznamnější skupinou ve všech australských domorodých společenstvích horda (A. R. RADCLIFFE BROWN, „The Sociological Theory of Totemism“, In RADCLIFFE BROWN, A. R., *Structure and Function in Primitive Society*, s. 120. Více též v následující kapitole této práce.

¹¹² É. DURKHEIM, *Elementární formy náboženského života*, s. 112.

ve většině případů do rostlinné nebo ještě častěji do živočišné říše.¹¹³ Mezi nejběžnější australské totemy patří například ještěrka, housenka, krysa, mravenec, žába, drop, cejn, švestkový strom nebo kakadu.¹¹⁴ (Totemem obyčejně není nějaký jedinec (tento klokan), nýbrž druh (klokan).¹¹⁵) Věci neživé jsou užívány mnohem řidčeji.¹¹⁶ Durkheim uvádí, že mezi více než pěti sty jmény totemů, která zaznamenal Alfred W. Howitt v kmenech jihovýchodní Austrálie, je pouze asi čtyřicet takových, která netvoří názvy rostlin nebo zvířat (například Mraky, Déšť, Krupobití, Mráz, Měsíc, Slunce, Vítr, Podzim, Zima, Léto, Hrom, Oheň, Kouř, Voda, Červená hlinka, Moře, názvy některých hvězd), a mezi 204 druhy totemů zjištěných Baldwinem Spencerem a Frankem Gillenem na severu centrální Austrálie je 188 z názvů zvířat nebo rostlin; zbylých šestnáct totemů tvoří bumerang, studená voda, tma, oheň, blesk, Měsíc, červená hlinka, pryskyřice, slaná voda, Večernice, kámen, Slunce, voda, vír, vítr a kroupy. V ojedinělých případech se totemem stala určitá část zvířecího těla (například ocas, žaludek vačice, klokaní tuk); Durkheim vysvětluje původ tohoto jevu tím, že když došlo k rozštěpení nějakého klanu, musel být „rozdělen“ i totem.¹¹⁷ Občas slouží jako totem také mytický předek nebo skupina předků.¹¹⁸

Pokud jde o způsob nabývání příslušnosti k totemickému klanu, ve většině totemistických společností dítě přejímá totem své matky. Vzhledem k tomu, že podle pravidla exogamie je matka vždy jiného totemu než otec a že se zároveň po svatbě stěhuje do bydliště svého manžela, jsou příslušníci jednoho klanu roztroušeni po různých lokalitách podle toho, jak uzavírali sňatky, jinými slovy totemická skupina nemá teritoriální základnu. Někde se totem dědí po mužské linii; dítě pak zůstává u otce, a skupina žijící pohromadě tak náleží k témuž totemu. Cizí totemy zde mají jen vdané ženy. V tomto případě má tedy každé území vlastní totem. V několika málo kmenech platí, že se totem dítěte nemusí shodovat s totemem matky ani otce, nýbrž s totemem

¹¹³ Tamt., s. 113. Durkheim uvádí, že právě o fakt, že totem je jméno, se opírá teorie totemismu Andrewa Langa. Lang vysvětluje původ totemismu tím, že když se ustanovila první lidská společnost, bylo je od sebe potřeba nějak odlišit. Každé společenství tedy dostalo nějaké jméno. Jména byla nejčastěji vybírána z okolní fauny a flóry, podle Langa proto, že zvířata a rostliny lze snadno napodobit gestem nebo znázornit kresbou. Lang zároveň připomíná, že v primitivním uvažování jsou věci a jejich jména spojeny jakýmsi mystickým vztahem. Člověk se tedy začal domnívat, že sdílí fyzické vlastnosti zvířete nebo rostliny, jejichž název je jeho jménem. Postupně upadl v zapomnění skutečný původní motiv pojmenování a začaly vznikat mýty o zvířecích předcích člověka nebo o společných předcích člověka a totemového zvířete, jež měly vysvětlit onu podivnou dvojakost lidské přirozenosti. Durkheim Langovi vytýká, že nepovažuje totemismus za náboženství. Viz tamt., s. 204 n.

¹¹⁴ Tamt., s. 228.

¹¹⁵ Tamt., s. 115.

¹¹⁶ Tamt., s. 113.

¹¹⁷ Tamt., s. 114.

¹¹⁸ Tamt., s. 115.

některého mytického předka; existují různé metody, jak je v takovém případě totem zvolen.¹¹⁹

Australské klany mívají malý počet členů, a tak kmen čítající několik set osob může mít padesát, šedesát i více klanů. Severoamerické totemistické kmeny bývají ve srovnání s australskými početnější, ale zpravidla mají méně než deset klanů.¹²⁰ Australské i americké kmeny se obvykle dělí na dvě skupiny, takzvané frátrie, mezi něž jsou klany rozděleny.¹²¹ Obě frátrie jsou často vnímány jako v jistém smyslu přirozeně antagonistické, existuje mezi nimi jakási rivalita;¹²² zároveň však platí pravidlo, že uzavřít sňatek smějí jen osoby z opačných frátrií.¹²³ Pokud mají frátrie jména jasného významu, pak jde téměř vždy o názvy zvířat, například bílý a černý papoušek kakadu nebo orel klínoocasý a vrána; zpravidla se jedná o zvířata, která se něčím nápadně liší, která v jistém smyslu představují protiklady.¹²⁴

Durkheim zdůrazňuje, že totem není jen jménem, ale i znakem skupiny, jenž má mnoho společného s heraldickým erbem (na což už dříve upozornili jiní autoři).¹²⁵ Některé indiánské kmeny si před bitvou malovaly své totemy na štíty, jiné v bojích používaly zástavy či helmy s vyobrazením totemu. Někde jsou totemové znaky malovány na stany, na vnější stěny domů, na čluny i na nejrůznější nástroje, nebo vytesány do sloupů stojících po stranách vchodu do obydlí významného příslušníka kmene.¹²⁶ V Austrálii není zobrazování totemu tak časté a narozdíl od amerických indiánů se Australci nesnaží o věrné zachycení vzhledu totemu, nýbrž vytvářejí geometrické kresby, jejichž vztah k totemu je čistě konvenční a přinejmenším na první pohled není nijak zřejmý. Někde jsou totemové obrazce vyrývány na různé nástroje, na náušnice nebo malovány na skály; některé kmeny je kreslí na zem vedle hrobu, na vydlabaný kmen, do něhož je uloženo tělo mrtvého, nebo je vyrývají na stromy kolem místa pohřbu. Nejčastěji si však Australci malují či tetují znak totemu přímo na tělo. U většiny australských kmenů spočívá jeden z hlavních iniciačních rituálů, jejichž prostřednictvím adept vstupuje do náboženského života kmene, právě v tom, že

¹¹⁹ Tamt., s. 116 nn.

¹²⁰ Tamt., s. 122.

¹²¹ Tamt., s. 118, 123.

¹²² Tamt., s. 161 n. Australské mýty vyprávějí o neustálých soubojích zvířat představujících totemy dvou frátrií téhož kmene. Některé australské i severoamerické kmeny pořádají hry, při nichž spolu obě frátrie soupeří. Tamt., s. 162, pozn. pod čarou. Viz také následující kapitola této práce.

¹²³ Tamt., s. 120.

¹²⁴ Tamt., s. 119, 118, 161.

¹²⁵ Tamt., s. 124.

¹²⁶ Pod pojmem totem si mnozí lidé představují právě tyto sloupy.

mu je na tělo namalován symbol totemu. Při některých rituálech se také členové klanu snaží připodobnit se – zejména pomocí masek – vzhledu svého totemu. Totemový znak má podle Durkheima náboženský charakter: u kmenů střední Austrálie bývá vyryt do takzvaných čuring, nanejvýš posvátných rituálních předmětů, a je přitom tím jediným, co tyto předměty odlišuje od zcela profánního kusu dřeva či kamene.¹²⁷

Posvátná jsou i totemová zvířata a rostliny. Je zakázáno je jíst – porušení tohoto zákazu podle obecné víry automaticky způsobuje smrt – a obvykle je zakázáno je i zabít, v případě rostliny utrhnout.¹²⁸ Durkheim však zdůrazňuje, že totemismus není kultem zvířat a rostlin.¹²⁹ Ostatně, takový mravenec nebo jedlý kořínek opravdu nepatří k věcem, které by na člověka působily zvláště silným dojmem, jenž by mohl být základem jejich uctívání.¹³⁰ Jinými slovy: člověk tváří v tvář totemovým zvířatům a rostlinám nezakouší stejné pocity jako tváří v tvář svému bohu. „Jejich vztah je daleko spíše vztahem dvou bytostí, jež stojí na stejné úrovni a mají stejnou hodnotu. Nanejvýš lze říci, že v některých případech stojí zvíře v hierarchii posvátných věcí o něco málo výše. Proto někdy bývá nazýváno otcem nebo praotcem klanu, což naznačuje, že lidé vůči němu pociťují určitou morální závislost. Často se však stává – a to je patrně nejčastějším případem –, že používané výrazy svědčí o jistém pocitu rovnoprávnosti. Totemové zvíře je nazýváno přítelem, starším bratrem svých lidských soukmenovců. Vztahy mezi ním a člověkem se daleko spíš podobají těm, které pojí členy jedné rodiny; zvířata i lidé jsou ze stejného masa, říkají lidé kmene Buandik. Tato příbuznost umožňuje člověku vidět ve zvířatech svého totemového druhu spojence, na jejichž pomoc se může spoléhat. Volá je na pomoc a ona řídí jeho rány při lovu, varují ho před nebezpečím, před nímž může uprchnout. Člověk se k nim na oplátku chová s úctou, nepronásleduje je; avšak tato úcta se v žádném případě nepodobá kultu.“¹³¹

Navíc i každý člen klanu je podle Durkheima „nadán určitou posvátnou silou“, což vyplývá z toho, že je přesvědčen o vlastní příbuznosti s totemovým zvířetem, či rostlinou (mýty některých totemistických národů vyprávějí, že člověk je potomkem zvířat nebo jakýchsi složených bytostí – prostředníků mezi říší lidí a zvířat), a tedy i o tom, že s nimi sdílí určitou společnou podstatu. Jejím výrazem je i společné jméno. Pokud příslušník klanu klokana sám sebe nazývá Klokanem, opravdu se v jistém smyslu

¹²⁷ Tamt., s. 125-129, 135.

¹²⁸ Tamt., s. 141, 145.

¹²⁹ Tamt., s. 153.

¹³⁰ Tamt., s. 191.

¹³¹ Tamt., s. 153 n.

považuje za klokana, nebo jinak řečeno považuje klokana za stejnou věc jako sebe sama. Durkheim připomíná, že jméno pro primitivního člověka není pouhým označením, nýbrž má v sobě „něco podstatného z bytí“.¹³²

Podobně vzdálené našemu běžnému způsobu uvažování může být i to, že pro Australce nejsou regulárními příslušníky klanu jen lidé, ale i různé rostliny, zvířata a přírodní jevy. Stejně jako všichni členové kmene jsou totiž i veškeré známé věci, nebo aspoň všechny ty, jež domorodce nějak zajímají, zařazeny do jedné z obou frátrií a dále pak do jednotlivých klanů. Pokud například určitý strom je zařazen do klanu hada, stává se i nositelem tohoto totemu. Durkheim přibližuje takovouto systematickou klasifikaci kmene z australského Mont-Gambier. Tento kmen se skládá ze dvou frátrií, nazvaných Kumite a Kroki, které se obě dělí do pěti klanů. Frátrie Kumite obsahuje klany mořského sokola, pelikána, vrány, černého kakadu a nejedovatého hada; frátrie Kroki klany čajovníku, jedlého kořínku a bílého kakadu bez hřebínku; o čtvrtém a pátém klanu této frátrie prý chybí podrobnější údaje. Nebudu zde uvádět, jaké všechny věci jsou zařazeny do jednotlivých klanů; například do klanu pelikána však mimo jiné patří strom s černým dřevem, psi, oheň a mráz, do klanu vrány déšť, hrom, blesk, mraky, kroupy a zima, do klanu nejedovatého hada ryba, tuleň, úhoř a stromy s vláknitou kůrou a do klanu bílého kakadu bez hřebínku klokán, léto, slunce, vítr či podzim. Podobné klasifikace se vyskytují i u některých severoamerických kmenů.¹³³ Na první pohled by se mohlo zdát, že postrádají jakoukoli logiku; ve skutečnosti však věci vůbec nejsou do klanů zařazeny náhodně, nýbrž na základě představ o jejich příbuznosti nebo naopak odlišnosti (podobné věci se zde – stejně jako v naší představivosti – přitahují, rozdílné odpuzují). Někdy lze i rozpoznat, jaké úvahy vedly k vytvoření konkrétních klasifikací. Jak už bylo řečeno, totemy frátrií jsou obvykle zvířata nebo věci, mezi nimiž je nápadný kontrast. Stejně tak platí, že například bílý kakadu bude patřit do opačné frátrie než kakadu černý a Slunce do opačné než Měsíc.¹³⁴ Do stejného klanu pak bývají zařazeny věci, které se zdají být příbuzné totemu: například Měsíc do klanu černého kakadu, Slunce, vítr či vzduch do klanu bílého kakadu.¹³⁵ K totemovému zvířeti je také přiřazeno

¹³² Tamt., s. 147 nn.

¹³³ Tamt., s. 156-160.

¹³⁴ Tamt., s. 161.

¹³⁵ Tamt., s. 161. Podle B. Spencera a F. J. Gillena řadí kmen Aranda žáby k totemu eukalyptu, neboť se často vyskytují v dutinách tohoto stromu; k vodní slípce patří voda a ke klokánovi jeden druh papouška, který prý často poletuje kolem klokánů; viz tamt., s. 162, pozn. pod čarou.

vše, co slouží jako jeho potrava. Věci zařazené pod stejný totem jsou považovány za vzájemně spřízněné a také na ně se vztahují potravinové zákazy nebo omezení.¹³⁶

Opusťme však nyní téma totemistických klasifikací. Již jsem uvedla, že podle Durkheima je základní jednotkou australských společností klan. Klan však není zcela autonomním společenstvím, jednotlivé klanové kultury jsou součástmi kmenového náboženství (Durkheim říká, že každá totemová skupina je „pouhou kaplí kmenového kostela“, ač kaplí značně nezávislou¹³⁷) a vzájemně se doplňují.¹³⁸ Důležité rituály, zvláště iniciační obřady, se konají v přítomnosti celého shromážděného kmene.¹³⁹ Na druhou stranu kromě klanových totemů se v několika australských a ve většině severoamerických indiánských kmenů vyskytují také totemy individuální. Nejčastěji se jedná o nějaké zvíře, případně o rostlinu, s nimiž jedinec udržuje vztah srovnatelný se vztahem klanu ke klanovému totemu. Panuje přesvědčení, že člověk sdílí se svým totemem určitou společnou podstatu, jejímž výrazem je i skutečnost, že název totemové bytosti se stává osobním jménem člověka, ovšem jménem posvátným, jež není v běžném životě vyslovováno. Lidé věří, že člověk má stejné pozitivní i negativní vlastnosti jako totemová bytost: například ten, jehož totemem je orel, údajně vidí do budoucnosti, zatímco o tom, kdo nese jméno Medvěd, se říká, že bude zraněn v boji, protože „medvěd je pomalý, těžký a dá se snadno chytit“. Rovněž osudy obou bytostí jsou údajně propojeny: cokoli se stane jednomu, pocítí i druhý, jestliže totemové zvíře zemře, je ohrožen i život člověka. Totemová bytost je tedy jakýmsi dvojníkem člověka, zároveň však také jeho ochráncem, přítelem, patronem; jejím prvořadým úkolem je člověka chránit. Nejde ovšem o vztah jednostranné závislosti: také člověk může působit na totemovou bytost, dává jí rozkazy, má nad ní moc. Ve vztahu k individuální totemové bytosti platí absolutní zákaz jejího zabití a pojídání. Někteří američtí indiáni si nechávají vytetovat její podobu na tělo nebo vyrývají svůj individuální totemový znak na své nástroje, zbraně, na svůj dům.¹⁴⁰ Hlavní rozdíly mezi individuálním a klanovým totemismem spočívají v tom, že jedinec nevěří v žádný příbuzenský vztah se svým totemem. Také se liší způsoby získání totemu: kolektivní je obvykle dědičný, zatímco individuální bývá přiřčen třetí osobou (jedním z rodičů, stařešinou nebo kouzelníkem) při narození nebo iniciačním rituálu; jen málokdy se dědí kupříkladu ze strýce

¹³⁶ Tamt., s. 162, 167.

¹³⁷ Tamt., s. 218.

¹³⁸ Tamt., s. 171 n.

¹³⁹ Tamt., s. 172

¹⁴⁰ Tamt., s. 174-177.

na synovce.¹⁴¹ U mnohých australských kmenů je individuální totemismus zcela neznámý; v některých kmenech individuální totem zůstává výsadou kouzelníků, případně jejich přátel; někdy má člověk naopak několik individuálních totemů.¹⁴² Durkheim odmítá stanovisko některých antropologů, podle nichž se klanový totemismus vyvinul z totemismu individuálního. Naopak se domnívá, že klanový totemismus je předpokladem vzniku individuálního totemismu, a dokládá to mimo jiné tím, že individuální totem vždy souvisí s totemem klanu, člověk si nemůže zvolit za totem libovolné zvíře nebo rostlinu.¹⁴³

U několika australských kmenů se pak vyskytuje ještě jedna forma totemismu, takzvaný totemismus sexuální. Spočívá v tom, že všichni mužští příslušníci takového kmene na jedné straně a všechny ženy na straně druhé mají svého ochranného zvířecího patrona, s nímž je podle tradice pojí příbuzenské pouto. Zvířecí patron má ve skupině mužů či žen stejnou funkci jako klanový totem v klanu a rovněž je zakázáno jej zabít a sníst.¹⁴⁴

Nemůžeme se zde podrobně zabývat různými rituály a jinými náboženskými praktikami totemistického kultu. Zmíním se však krátce alespoň o slavnosti *intuchiuma*, jež u kmenů střední Austrálie představuje hlavní náboženskou slavnost. Koná se každý rok před příchodem blahodárného období dešťů a jejím cílem je zajistit hojnost živočišného nebo rostlinného druhu, který slouží jako klanový totem, a zároveň upevnit vztah mezi ním a členy klanu.¹⁴⁵ Rituály prováděné v první části jsou založeny na víře, že k zajištění věčného trvání totemových bytostí je zapotřebí spolupráce člověka.¹⁴⁶ Konkrétní podoba rituálů se u různých kmenů i u jednotlivých klanů stejného kmene liší;¹⁴⁷ někdy během nich například bývá rozvířen posvátný prach, což má podle obecného přesvědčení způsobit rozmnožení totemového druhu,¹⁴⁸ jindy jsou prováděny takzvané mimetické rituály, během nichž členové klanu gesty a výkřiky napodobují totemové bytosti, což má vést k zajištění jejich plodnosti,¹⁴⁹ často je také rituálně prolita lidská krev jakožto oběť totemovému druhu.¹⁵⁰ Během druhé části slavnosti dochází

¹⁴¹ Tamt., s. 179 nn.

¹⁴² Tamt., s. 182.

¹⁴³ Tamt., s. 199.

¹⁴⁴ Tamt., s. 183 n.

¹⁴⁵ Tamt., s. 356 nn., 368.

¹⁴⁶ Tamt., s. 372.

¹⁴⁷ Tamt., s. 357.

¹⁴⁸ Tamt., s. 359 n.

¹⁴⁹ Tamt., s. 381.

¹⁵⁰ Tamt., s. 373, 360 nn.

obvykle k zabití a snědení totemového zvířete či rostliny¹⁵¹, což má přispět k udržení a obnově přirozeného příbuzenského vztahu členů klanu a totemové bytosti.¹⁵² U všech středoaustralských kmenů, natožpak u všech totemistických národů, se však rituály, jejichž cílem je rozmnožení totemového druhu, nevyskytují.¹⁵³

Vzhledem k hlavnímu předmětu této práce pro nás není podstatné, že za skutečný, ač nevědomý a na první pohled nezřejmý předmět totemistického kultu pokládá Durkheim jakousi posvátnou blahodárnou sílu, která je vtělena do různých věcí a bytostí, především do totemických emblémů, do totemových zvířat a do lidí,¹⁵⁴ přičemž tuto sílu, již nazývá melanéským slovem *mana* nebo raději termínem „totemistický princip“,¹⁵⁵ autor zároveň ztotožňuje s kolektivní silou společnosti.¹⁵⁶ Důležitější je pro nás Durkheimova odpověď na otázku, proč je totemem nejčastěji nějaké zvíře nebo rostlina. Důvod tkví podle něho především v tom, že zvířata a rostliny snadno plní funkci klanového symbolu, neboť jsou čímsi prostým, člověku blízkým, snadno definovatelným a lehce zobrazitelným, a navíc různorodost flóry a fauny je takřka nevyčerpatelná.¹⁵⁷ Právě zdůrazňování úlohy totemu jako klanového symbolu (Durkheim považoval zobrazení totemu za vůbec nejposvátnější prvek totemistického náboženství) mu bylo později vytýkáno jako nepodložené. Rovněž byl – mimo jiné – kritizován za to, že vycházel z některých nespolehlivých etnografických zdrojů a že se příliš opíral o informace o středoaustralských kmenech, zejména o kmeni Aranda, jehož náboženské praktiky jsou přitom ve srovnání s jinými totemistickými národy v mnohém atypické.¹⁵⁸ Přesto má tato Durkheimova studie i dnes svou váhu, zdaleka ne jen proto, že takřka všechny pozdější úvahy o totemismu na ni nějakým způsobem reagují.

¹⁵¹ Samozřejmě jen pokud je daný druh požitelný; viz tamt., s. 367, pozn. pod čarou.

¹⁵² Tamt., s. 365 n., 370.

¹⁵³ Tamt., s. 405.

¹⁵⁴ Tamt., s. 209, 219.

¹⁵⁵ Tamt., s. 216, 209, 212.

¹⁵⁶ Tamt., s. 229-232, 244. Samotný totem je, velmi zjednodušeně řečeno, jednak jakýmsi symbolickým zhmotněním totemistického principu, jednak symbolem - „vlajkou“ klanu, což je ovšem totéž, neboť podle Durkheima Bůh není ničím jiným, než obrazným výrazem společnosti, a tedy totemistický princip, o němž Durkheim mluví jako o skutečném bohu klanu, není ničím jiným, než obrazným výrazem klanu. Totemový symbol je pak „něčím jako viditelným tělem boha“... Tamt., s. 210, 243, 249, 209, 229, 244.

¹⁵⁷ Tamt., s. 243, 257.

¹⁵⁸ Viz např. A. R. RADCLIFFE-BROWN, „Religion and Society“, In RADCLIFFE-BROWN, A. R., *Structure and Function in Primitive Society*, s. 165 n.

II./3. Alfred R. Radcliffe-Brown: otázka totemismu v nových souvislostech

Alfred Reginald Radcliffe-Brown (1881-1955), společně s Bronislawem Malinowským hlavní představitel britského funkcionalismu v sociální antropologii,¹⁵⁹ se k tématu totemismu vyjádřil zejména ve dvou studiích *The Sociological Theory of Totemism* (*Sociologická teorie totemismu*, 1929) a *The Comparative Method in Social Anthropology* (*Srovnávací metoda v sociální antropologii*, 1952),¹⁶⁰ krátce se jím zabýval také v přednášce *Religion and Society* (*Náboženství a společnost*, 1945).¹⁶¹

Hned v úvodní části studie *The Sociological Theory of Totemism* Radcliffe-Brown říká, že nemůžeme porozumět totemismu (doslova „jevu, který takto nazýváme“), pokud nebudeme systematicky zkoumat mnohem širší skupinu jevů, konkrétně obecný vztah člověka a přírodních druhů v mytologii a v rituálech. Navíc je podle něho legitimní ptát se, zda vůbec ještě potřebujeme termín totemismus: tento termín totiž neznamená „jednu věc“, nýbrž je obecným označením různých institucí, které mají – skutečně nebo jen zdánlivě – něco společného.¹⁶² Radcliffe-Brown říká, že by se rád vyhnul všem sporům týkajícím se definice totemismu; nicméně pro účely dalšího výkladu je nucen nějakou definici formulovat, a tedy stanoví, že bude používat termín totemismus „ve všech případech, kdy se společnost dělí na skupiny a kde každá taková skupina zaujímá zvláštní vztah k jednomu nebo k několika druhům věcí: obvykle k živočišným nebo rostlinným druhům, ale v některých případech také k uměle vytvořeným předmětům nebo k částem zvířecího těla“.¹⁶³ Příslušnými skupinami nemusí být nutně klany: autor považuje klanový totemismus pouze za jeden z mnoha existujících typů totemismu. Konkrétně rozlišuje totemismus pohlavní (u Durkheima „sexuální“), totemismus moiety (termín „moieta“ přibližně odpovídá Durkheimově termínu „frátrie“: moiety jsou dvě exogamní skupiny, matrilineární nebo patrilineární, na něž se dělí mnoho australských kmenů), totemismus sekcí (sekce jsou čtyři části kmene, které Radcliffe-Brown charakterizuje jako jakýsi průnik dvojice patrilineárních a dvojice

¹⁵⁹ I. T. BUDIL, *Za obzor západu*, s. 599.

¹⁶⁰ „The Sociological Theory of Totemism“ obsahuje takzvanou Radcliffe-Brownovu první teorii totemismu, zatímco přednáška „The Comparative Method in Social Anthropology“ jeho druhou teorii totemismu; viz C. LÉVI-STRAUSS, *Totemismus dnes*, 1. vyd., Praha: Dauphin, 2001, s. 67.

¹⁶¹ A. R. RADCLIFFE BROWN, „Religion and Society“, In A. R. RADCLIFFE-BROWN, *Structure and Function in Primitive Society*, zejména s. 165-169.

¹⁶² A. R. RADCLIFFE BROWN, „The Sociological Theory of Totemism“, In RADCLIFFE-BROWN, A. R., *Structure and Function in Primitive Society*, s. 117 n.

¹⁶³ „I shall use the term in the wider sense to apply wherever a society is divided into groups and there is a special relation between each group and one or more classes of objects that are usually natural species of animals or plants but may occasionally be artificial objects or parts of an animal“ (tamtéž, s. 117).

matrilinéárních moiet), totemismus podsekcí (polovin sekcí), klanový totemismus, dále totemismus hord (malých, zpravidla patrilinéárních skupin osob žijících na stejném území) a konečně totemismus individuální, který možná není skutečným totemismem, nicméně s totemismem rozhodně souvisí.¹⁶⁴

Tyto různé typy totemismu mohou být navíc v rámci jediného společenství různě zkombinovány a mají rozličné varianty. Pokud jde například o totemismus sekcí, v některých kmenech je každá sekce spjata s jedním přírodním druhem, jenž je jejím symbolem (platí to třeba pro kmen Nigena ze západní Austrálie), v jiných zaujímá každá sekce zvláštní rituální vztah k určitému omezenému počtu živočišných druhů, jejichž maso členové dané sekce nesmějí jíst (to platí například pro jednu část Queenslandu), a ještě jinde je velké množství zvířecích druhů rozříděno tak, že každý patří do jedné ze čtyř sekcí, avšak neexistují zde žádné zákazy zabití či snědení zvířete patřícího do jedincovy vlastní sekce. Těmto variantám totemismu sekcí je společné jedině to, že každá sekce se od ostatních liší svým spojením s jedním nebo několika živočišnými druhy. Sekce však zpravidla nemají totemická jména.¹⁶⁵ Také klanový totemismus má řadu různých variant: klany mohou být matrilinéární nebo patrilinéární, obvykle má každý klan jen jeden totem, ale jsou známy i případy, kdy má totemy dva či dokonce tři, někdy má spojení klanu s totemem jen nepatrný význam v životě kmene, nejsou praktikovány totemické obřady, neplatí žádné zákazy požití totemu a totemismus se jen málo promítá do mytologie, jindy je tomu přesně naopak.¹⁶⁶

Zatímco Durkheim považoval za základní společenskou jednotku převážné většiny australských kmenů klan, podle Radcliffe-Browna ji představuje horda. Nejvýznamnější formou australského totemismu je pak podle něj spojení hordy, určitého počtu druhů zvířat, rostlin nebo věcí, dále posvátných míst na území hordy, která jsou nějak spjata s jejím totemem, a jistých posvátných bytostí, které údajně stvořily tato posvátná místa v mytické době na počátku světa. Různé varianty takového systému se vyskytují na rozsáhlém území australského kontinentu a obvykle jsou spjaty jednak s obřady, jejichž cílem je rozmnožení přírodních druhů, jednak s propracovanou mytologií, pojednávající o posvátných totemických centrech a o mytických bytostech, jež tato

¹⁶⁴ Tamt., s. 117-122.

¹⁶⁵ Tamt., s. 119.

¹⁶⁶ Tamt., s. 119-121.

centra stvořily. Tento typ totemismu může také v jediném kmeni koexistovat společně s matrilineárním klanovým totemismem nebo s totemismem sekcí.¹⁶⁷

V některých australských kmenech se ovšem žádná forma totemismu nevyskytuje; v těch ostatních má totemismus, jak jsme právě viděli, velmi různé podoby, jimž je společná jediné obecné tendence charakterizovat jednotlivé části, na něž se daná společnost dělí, jejich spojením s některým přírodním druhem, popřípadě s nějakou jinou „částí přírody“.¹⁶⁸

Vzhledem k tomu, že podle Radcliffe-Browna je úkolem sociální antropologie redukovat složitá fakta, jimiž se zabývá, na omezené množství obecných zákonů neboli principů, problém spočívá v tom, zda lze dokázat, že totemismus je pouhou zvláštní formou jevu, jenž je v lidské společnosti univerzální a tudíž v nějaké podobě existuje v každé kultuře.¹⁶⁹ Na tuto otázku odpovídá Radcliffe-Brown kladně; oním univerzálním jevem je podle něj „rituální postoj“, to jest postoj, který každá společnost ukládá svým členům zastávat vůči určitým věcem, postoj vyznačující se úctou, vyjadřovanou tradičním způsobem chování ve vztahu k těmto věcem. Radcliffe-Brown konkrétně tvrdí, že „jevy, které jsme si zvykli označovat termínem totemismus, jsou jen pouhou částí mnohem širší třídy jevů, jež zahrnuje všechny typy rituálních vztahů člověka k přírodním druhům“. („Rituální vztahy“ se vyskytují všude tam, kde společnost od svých členů vyžaduje „rituální postoj“; a pokud Radcliffe-Brown mluví o „rituálním vztahu člověka k totému“, má podle svých vlastních slov na mysli totéž, jako když Durkheim říká, že „totem je pro člověka posvátný“.)¹⁷⁰

Další Radcliffe-Brownův výklad je přímou reakcí na Durkheimovu teorii obsaženou v *Elementárních formách náboženského života*, které Radcliffe-Brown považuje za nejvýznamnější, ač ne zcela uspokojivý pokus o formulaci sociologické teorie totemismu. Ve skutečnosti Radcliffe-Brown přejímá značnou část Durkheimovy analýzy: souhlasí především s Durkheimovou obecnou teorií, podle níž – Radcliffe-Brownovými vlastními slovy – hlavním předmětem rituálního postoje je ve skutečnosti samotný společenský řád a předmětem tohoto postoje se stává vše, co má nějaký vztah ke společenskému řádu. A tedy souhlasí i s tím, že funkcí rituálního vztahu společenské skupiny k totému je vyjadřovat a tím i udržovat soudržnost této skupiny. Odmítá ovšem, že by totem vděčil za svůj posvátný charakter toliko své funkci symbolu společenské

¹⁶⁷ Tamt., s. 120 n.

¹⁶⁸ Tamt., s. 122.

¹⁶⁹ Tamt., s. 123.

¹⁷⁰ Tamt., s. 123 n., 126.

skupiny, a Durkheimovi především vytýká, že nedokáže věrohodně vysvětlit, proč si tolik amerických, asijských, afrických i australasijských národů vybírá za znaky a symboly svých klanů či jiných společenských skupin právě zvířecí a rostlinné druhy. Jak jsem již uvedla v předchozí kapitole, za nejpodstatnější část totemismu pokládá Durkheim používání totemických znaků či motivů, tj. grafických znázornění totemu, a prohlašuje, že důvodem volby přírodních druhů za znaky společenských skupin je jejich vhodnost pro takové využití. Tato hypotéza však podle Radcliffe-Browna neobstojí v konfrontaci s realitou: mnohé totemické kmeny totiž své totemy vůbec neznázorňují. A navíc Radcliffe-Brown připomíná, že existuje řada národů, které nemají žádnou formu totemismu, a přesto jsou u nich rostlinné a živočišné druhy předmětem rituálního postoje vyjadřovaného v rituálech nebo v mytologii. Totemismus je podle něj nutno vnímat v těchto širších souvislostech jako pouze jednu z mnoha existujících forem rituálních vztahů člověka k přírodním druhům.¹⁷¹

Otázkou zůstává, co je příčinou či podstatou takovýchto rituálních vztahů. Na základě srovnávacího výzkumu dochází Radcliffe-Brown k závěru, že pravděpodobně ve všech společnostech – totemických i netotemických –, v nichž je člověk zcela nebo do značné míry závislý na lovu divoké zvěře a na sběru planých rostlin či jejich plodů, se zvířata a rostliny stávají předmětem rituálního postoje, což se odráží ve zvycích i v mytologii těchto společností.¹⁷² To souvisí s autorovou starší tezí, podle níž každá věc či událost, která má významný vliv na materiální či duševní prosperitu společnosti, a vše, co takovou věc či událost symbolizuje, má sklon stát se předmětem rituálního postoje.¹⁷³ U netotemických národů, jako jsou Eskymáci nebo domorodí obyvatelé Andaman, se setkáváme s tím, že všechny důležité živočišné a rostlinné druhy jsou pokládány za posvátné, přičemž některé mohou být posvátnější než jiné, avšak každý konkrétní druh je stejnou měrou posvátný pro kteréhokoli člena daného společenství.¹⁷⁴ Radcliffe-Brown předpokládá, že totemismus se vyvinul z takovéhoho obecného rituálního vztahu loveckých společností k přírodě. Domnívá se, že když se společnost tohoto typu začala dělit na skupiny, například na klany, došlo k procesu „rituální specializace“, v rámci něhož každá skupina získala zvláštní vztah k jednomu nebo několika posvátným věcem dané společnosti, tedy k jednomu nebo

¹⁷¹ Tamt., s. 123-126, 128.

¹⁷² Tamt., s. 126.

¹⁷³ Tamt., s. 129.

¹⁷⁴ Tamt., s. 126.

několika přírodním druhům.¹⁷⁵ (Dovoluji si ovšem podotknout, že tato hypotéza je poněkud v rozporu s Radcliffe-Brownovým současným odmítáním veškerých spekulací o původu totemismu, které autor považuje za zcela nevědecké, a tudíž irelevantní.¹⁷⁶) Podmínkami toho, aby onen univerzální kulturní prvek – rituální postoj – získal podobu totemismu, je tedy jednak úplná nebo převážná existenční závislost na lovu zvířat a sběru rostlin, jednak organizace společnosti do klanů, moiety nebo podobných společenských skupin.¹⁷⁷

Radcliffe-Brown byl přesvědčen, že dokázal vytvořit sociologickou teorii totemismu, která v sobě zahrnuje značnou část Durkheimovy teorie, ale je odolná proti všem výtkám, které mohou být Durkheimově teorii adresovány.¹⁷⁸ Na závěr této studie se ještě zmiňuje o tom, že zatímco našemu modernímu uvažování je vlastní rozlišovat mezi přírodním a společenským řádem, stavět do jakéhosi protikladu společnost a vnější prostředí, člověka a přírodu, případně klást přírodu a její zákony pomyslně „nad“ společnost s jejími principy fungování, primitivní národy takové pojetí neznají: pro primitivního člověka má celek vesmíru podobu jakéhosi mravního či společenského řádu, řízeného nikoli přírodními, nýbrž mravními či rituálními zákony. V australských systémech klasifikace přírodních druhů je obsažen princip vnášení světa přírody do společenského řádu: každý důležitý přírodní druh je v rámci těchto systémů považován za člena některé společenské skupiny a zastává určitou pozici ve struktuře společnosti. Podle Radcliffe-Browna má takovéto pojetí z určitého hlediska své opodstatnění: přírodní řád totiž skutečně v jistém ohledu zasahuje do řádu společenského a stává se jeho součástí, například změny ročních období řídí rytmus společenského života, zvířata a rostliny slouží lidem jako potrava. Australský totemismus je podle Radcliffe-Browna ve své podstatě jakýmsi mechanismem, jímž je ustaven systém „společenských“ vztahů mezi člověkem a přírodou.¹⁷⁹

Ačkoli Claude Lévi-Strauss, o němž bude řeč v následující kapitole, prohlásil Radcliffe-Brownovu přednášku *The Comparative Method in Social Anthropology* za zcela zásadní příspěvek k teoriím totemismu – doslova napsal, že teorie v ní obsažená „skoncovala s totemickým problémem“ –, sám Radcliffe-Brown jí prý nepřikládal

¹⁷⁵ Tamt., s. 126 n. To je v podstatě opak tvrzení Émila Durkheima, že „posvátnost“ totemu je dána jeho funkcí symbolu skupiny. Viz É. DURKHEIM, *Elementární formy náboženského života*, s. 190.

¹⁷⁶ Tamt., s. 122.

¹⁷⁷ Tamt., s. 132.

¹⁷⁸ Tamt., s. 128.

¹⁷⁹ Tamt., s. 129-131.

žádnou novost¹⁸⁰ a již z názvu vyplývá, že totemismus není jejím hlavním předmětem. Na příkladu totemismu je zde především předvedeno využití takzvané srovnávací metody.

Součástí antropologie musí být podle Radcliffe-Browna systematické srovnávání podobných jevů vyskytujících se nezávisle na sobě v různých oblastech světa, tedy takzvaných „paralel“, což má postupně vést k nalezení obecných podmínek existence konkrétních společenských systémů a k odhalení zákonitostí společenského vývoje.¹⁸¹ Příkladem „paralely“ je třeba podobnost některých konkrétních rysů několika kmenů z vnitrozemí Nového Jižního Walesu a kmene Haida ze severozápadní Ameriky. Dané australské kmeny se dělí na dvě exogamní matrilineární moiety, totemicky pojmenované po orlu klínoocasém a vráně; kmen Haida se rovněž dělí na dvě exogamní matrilineární moiety, pojmenované po orlu a krkavci, což jsou druhy velmi podobné orlu klínoocasému a vráně. Rovněž legenda kmene Haida o těchto dvou ptácích se velmi podobá některým australským legendám.¹⁸² Když budeme hledat paralely k tomuto jevu, zjistíme, že i v dalších částech Austrálie bývají exogamní moiety (matrilineární i patrilineární) mnohdy pojmenovány po ptačích druzích, nebo ptáci slouží jako jejich symboly (ve Victorii černá a bílá kukačka, v západní Austrálii bílá kukačka a vrána, v Novém Irsku orel mořský a orlovec říční). Nabízí se tak otázka, proč jsou exogamní moiety často spojovány se dvěma druhy ptáků. Ve skutečnosti se však tento zvyk netýká jen exogamních moiet: například v kmenech Nového Jižního Walesu se vyskytuje pohlavní totemismus, v rámci něhož muži považují netopýra (jenž je Australci obecně řazen mezi ptáky) za svého „bratra“, a ženy sovu, lelka lesního nebo šoupálka za svou „sestru“. Jinde, například na západě Austrálie, jsou podobně pojmenovány také endogamní moiety (Ledňáček a Včelojed, Červený ptáček a Černý ptáček). Navíc některé moiety bývají spjaty s jinými druhy zvířat než s ptáky: v Austrálii například se dvěma druhy klokana nebo včely, v jistém kalifornském kmeni je jedna moieta pojmenována po kojotovi, druhá po divoké kočce. Od otázky, proč jsou exogamní moiety často spojovány se dvěma druhy ptáků, jsme tedy pomocí srovnávací metody dospěli k obecnější otázce: jak máme rozumět zvykům, kdy jsou jednotlivé společenské skupiny rozlišovány na základě toho, že každá z nich je spjata s jiným přírodním druhem? Právě touto otázkou je podle Radcliffe-Browna vymezen obecný problém

¹⁸⁰ C. LÉVI-STRAUSS, *Totemismus dnes*, s. 91.

¹⁸¹ A. R. RADCLIFFE-BROWN, „The Comparative Method in Social Anthropology“, In RADCLIFFE-BROWN, A. R., *Method in Social Anthropology*, s. 109, 128.

¹⁸² Tamt., s. 110 n.

totemismu. Ten se pak skládá ze dvou dílčích problémů: za prvé, jakým způsobem jednotlivé společnosti vyjadřují svůj vztah k přírodním druhům, a za druhé, jak dochází k tomu, že společenské skupiny jsou rozlišovány na základě spojení každé z nich s nějakým znakem či symbolem.¹⁸³

Na tyto otázky Radcliffe-Brown neodpovídá; místo toho se v další části této studie věnuje jiné, dle svého přesvědčení obecnější otázce, a sice tomu, podle jakého principu jsou za symboly dvojice moiet vybrány například právě orel klínoocasý a vrána, orel a krkavec nebo kojot a divoká kočka.

První uvedená dvojice představuje dva hlavní australské masožravé ptáky, kteří se nicméně výrazně liší svými povahovými vlastnostmi. Tito dva ptáci jsou hrdiny celé řady australských vyprávění, v nichž zásadně vystupují jako protivníci v nějakém sporu. Podobná vyprávění existují například i o vombatovi a klokanovi, což jsou dvě velká zvířata zabíjená na maso.¹⁸⁴ Těmto a dalším podobným příběhům je společné jednak to, že vzájemné podobnosti a odlišnosti jednotlivých zvířecích druhů jsou v nich převedeny do představ o přátelství a nepřítelství, jinými slovy svět zvířat je líčen tak, jak by v něm existovaly vztahy typické pro lidskou společnost. A za druhé jsou v nich přírodní druhy vždy kladeny do protikladných dvojic. Takto na ně ovšem podle Radcliffe-Browna lze pohlížet jedině tehdy, když se v nějakém ohledu vzájemně podobají. Například orel klínoocasý a vrána jsou nápadnými masožravými ptáky; netopýru a šoupálkovi je zase společné to, že žijí v dutinách stromů.¹⁸⁵

Na otázku, proč jsou za symboly dvou moiet zvoleni právě orel klínoocasý a vrána a další podobné dvojice, Radcliffe-Brown odpovídá, že z toho důvodu, že tato zvířata symbolizují určitý typ vztahu, který osobně nazývá vztahem vzájemné opozice („relationship of opposition“).¹⁸⁶ (Jak současně přiznává, toto označení není úplně přesné, neboť zdůrazňuje jen jednu stránku takovýchto vztahů; ve skutečnosti se jedná spíše o jakési sjednocení protikladů, což je ovšem podle Radcliffe-Browna univerzálním rysem lidského myšlení – vždy přemýšlíme na základě dvojic protikladů.¹⁸⁷) A právě vztah vzájemné opozice je podle Radcliffe-Browna charakteristický pro všechny dvojice exogamních moiet, na něž se dělí mnohé australské, melanéské i americké kmeny. V reálném společenském životě se takový vztah projevuje jakousi zvláštní směsí

¹⁸³ Tamt., s. 111-114.

¹⁸⁴ Tamt., s. 114 n.

¹⁸⁵ Tamt., s. 116 n.

¹⁸⁶ Tamt., s. 118.

¹⁸⁷ Tamt., s. 123, 118.

přátelství a nepřátelství; nejedná se však o skutečné nepřátelství, nýbrž o jistý konvenční postoj, který je vyjadřován tradičním způsobem chování, například vzájemným posmíváním nebo hraním soupeřivých her. Protikladnost obou moiet je pak, jak už bylo řečeno, vyjádřena i způsobem jejich pojmenování: kromě již zmíněných příkladů se některé australské moiety nazývají Červená a Bílá kukačka, americké Nebe a Země, Válka a Mír nebo Červená a Bílá.¹⁸⁸

Otázka totemismu, jímž Radcliffe-Brown rozumí společenský jev vyznačující se zvláštním spojením společenské skupiny s některým přírodním druhem, podle Radcliffe-Brownova názoru vyjádřeného v této studii spadá pod obecnější otázku týkající se podstaty a fungování společenských vztahů a struktur založených na tom, co je zde nazváno „opozice“.¹⁸⁹

II./4. Claude Lévi-Strauss: totemismus jako pouhý přelud

V knize *Le totémisme aujourd'hui (Totemismus dnes, 1962)*, která představuje pravděpodobně nejvýznamnější příspěvek druhé poloviny 20. století k tématu totemismu, její autor, zakladatel francouzské strukturální antropologie Claude Lévi-Strauss (narozen 1908) rekapituluje dosavadní vývoj teorií totemismu, přičemž výklad koncepcí jednotlivých autorů doplňuje vlastním komentářem a sám také předkládá vlastní stanovisko k otázce totemismu.

Lévi-Strauss především považuje totemismus za „zcela umělý problém“,¹⁹⁰ za jakýsi „přelud“,¹⁹¹ „klamný pojem“,¹⁹² za teoretickou konstrukci založenou na nejrůznějších předsudcích¹⁹³ (navíc se nejedná o jednu teorii, nýbrž o řadu různých, mnohdy vzájemně si odporujících teorií¹⁹⁴), která spíše vypovídá cosi o stavu sociální a kulturní antropologie v závěru 19. století, než o reálných skutečnostech.¹⁹⁵ Tím navazuje na myšlenky z raných prací Alexandera Goldenweisera, jenž se stavěl proti tomu, aby se pod názvem totemismus dávaly dohromady tři různé jevy – klanová organizace,

¹⁸⁸ Tamt., s. 118 n.

¹⁸⁹ Tamt., s. 126 n.

¹⁹⁰ C. LÉVI-STRAUSS, *Totemismus dnes*, s. 23.

¹⁹¹ Tamt., s. 10, 23.

¹⁹² C. LÉVI-STRAUSS, *Myšlení přírodních národů*, 2. vyd., Liberec: Dauphin, 1996, s. 151.

¹⁹³ C. LÉVI-STRAUSS, *Totemismus dnes*, s. 10.

¹⁹⁴ Tamt., s. 10, 111.

¹⁹⁵ Tamt., s. 9-11, 113.

přirázování zvířecích a rostlinných jmen klanům a víra v příbuznost klanu a totemu, neboť každý z těchto jevů se může vyskytovat nezávisle na obou zbývajících a jejich společný výskyt je znám jen z několika případů,¹⁹⁶ a také na stanovisko Franze Boase, podle něhož jsou způsoby, jimiž se totemismus projevuje v různých částech světa, natolik odlišné, že je zcela nemožné z nich učinit jedinou kategorii, jinými slovy na totemismus lze nazírat „jako na umělou kategorii, jež existuje pouze v myšlení etnologa a mimo to ničemu jinému neodpovídá“.¹⁹⁷

Nebudeme zde sledovat celý Lévi-Straussův výklad; považuji nicméně za důležité krátce zmínit jeho kritiku teorie totemismu Bronislawa Malinowského. Na otázku, proč v totemismu hrají tak významnou roli právě zvířata a rostliny, Malinowski odpovídá: proto, že člověku slouží jako potrava – kvůli čemuž se stávají středem zájmu kmene. Vedlejším důvodem pak může být to, že svými vlastnostmi a schopnostmi vyvolávají u člověka pocity uznání či strachu.¹⁹⁸ Na to Lévi-Strauss namítá, že existují nespočetné případy, možná jich je dokonce většina, kdy totemová zvířata neposkytují vůbec žádný užitek,¹⁹⁹ a že Malinowského teorie rozhodně nevysvětluje, jak mohou například v Austrálii existovat i tak podivné totemy jako smích, různé nemoci, zvracení nebo mrtvola.²⁰⁰ Uspokojivé vysvětlení toho, že se mezi totemy běžně vyskytují i vyloženě škodlivé druhy, například mouchy a komáři, nabízí podle Lévi-Strausse Baldwin Spencer a Frank Gillen. Připomínají, že ačkoli jsou komáři a mouchy považováni australskými domorodci za obávanou metlu, přesto jsou předmětem slavností, které mají zajistit jejich rozmnožování. Tento zdánlivě paradoxní jev vysvětlují oba autoři tím, že tyto druhy hmyzu se objevují vždy současně s vydatným deštěm, na jehož příchod se domorodci velmi těší, a jsou tedy vnímány jako jakési „znaky“ deště.²⁰¹

Jednou z ústředních tezí Lévi-Strausse je, že přírodní druhy jsou tak často vybírány za totemy nikoli proto, že jsou – jak tvrdil Malinowski – „dobré k jídlu“, nýbrž proto, že jsou „dobré k přemýšlení“.²⁰² Tím je především míněno, že vzhledem ke svým

¹⁹⁶ Tamt., s. 12.

¹⁹⁷ Tamt., s. 14, 19.

¹⁹⁸ Tamt., s. 65 n.

¹⁹⁹ Tamt., s. 72, 74. Například mezi totemy Nuerů se nevyskytují zvířata, rostliny ani předměty, které sami Nuerové pokládají za užitečné. Tamt., s. 87.

²⁰⁰ Tamt., s. 72.

²⁰¹ Tamt., s. 73.

²⁰² Tamt., s. 97 (v českém překladu doslova „vhodné k jídlu“, „vhodné k myšlení“; výrazy „dobré k jídlu“, „dobré k přemýšlení“ jsem převzala z knihy R. F. MURPHY, *Úvod do kulturní a sociální antropologie*, s. 116). Na jiném místě Lévi-Strauss říká, že zvířecí a rostlinný svět je pro účel pojmenování prvků sociálního systému využit nejen proto, že nás obklopuje, ale i proto, že „nabízí člověku způsob, jak přemýšlet“ (C. LÉVI-STRAUSS, *Totemismus dnes*, s. 21).

jednoznačně daným druhovým odlišnostem („existují v podobě nespojitě řady“²⁰³) mohou vhodně posloužit k metaforickému vyjádření rozdílů mezi jednotlivými společenskými skupinami.²⁰⁴ „Tvrdit, že klan A „pochází“ z medvěda a že klan B „pochází“ z orla, není ničím jiným než zřejmým a stručným způsobem jak stanovit, že vztah mezi A a B je analogický ke vztahu mezi medvědem a orlem.“²⁰⁵ Totemy jsou tedy podle Lévi-Strausse v první řadě výrazem lidské racionality²⁰⁶ a „takzvaný totemismus“ pak určitým typem klasifikačního systému.²⁰⁷ V knize *La pensée sauvage* (*Myšlení přírodních národů*, 1966) Lévi-Strauss charakterizuje totemismus následujícím způsobem: „Totemismus spočívá na postulátu analogie mezi dvěma paralelními řadami – mezi sérií přírodních druhů a sérií společenských skupin – mezi jejichž příslušnými členy není, na to nezapomínejme, podobnost týkající se jednotlivých dvojic samotných; pouze celkový vztah mezi sériemi je homomorfní: je to formální korelace mezi dvěma systémy rozdílů, z nichž každý představuje jeden pól protikladu.“²⁰⁸

Důležité je, že zatímco Durkheim i mnozí další autoři považovali totemismus za primitivní náboženství, čímž jej stavěli na opačný konec pomyslné vývojové osy než takzvaná „civilizovaná“ náboženství,²⁰⁹ podle Lévi-Strausse představuje totemismus především odpověď na jisté obecné intelektuální potřeby, na nichž není nic archaického ani nám vzdáleného.²¹⁰ Takzvaní primitivové podle něj ve skutečnosti nejsou tak odlišní, jak nám je líčili teoretikové totemismu, jejich myšlení je stejně logické jako naše vlastní.²¹¹ V úvodu knihy *Totemismus dnes* Lévi-Strauss píše: „Jestliže sledujeme způsob, jakým myslí normální dospělý běloch, pak na základě jeho historické zkušenosti a duchovní připravenosti snadno zjistíme, že mu zcela nevyhovuje přemítat nad dotěrnými úvahami o tom, že totemické zvyky a víry, samy o sobě nesoudržné a těžko rozeznatelné, působí ve všech kulturách včetně té naší. Totemismus je především výhled mimo vesmír duševních postojů, které jsou základní pro křesťanské myšlení a které vylučují jakoukoliv spojitost mezi člověkem a přírodou.“²¹²

²⁰³ C. LÉVI-STRAUSS, *Myšlení přírodních národů*, s. 277.

²⁰⁴ C. LÉVI-STRAUSS, *Totemismus dnes*, s. 21, 111. Metafora přitom podle Lévi-Strausse „není pozdní ozdobou jazyka, ale jedním z původních způsobů vyjadřování“ (tamt., s. 111).

²⁰⁵ Tamt., s. 38.

²⁰⁶ R. F. MURPHY, *Úvod do kulturní a sociální antropologie*, s. 116

²⁰⁷ C. LÉVI-STRAUSS, *Myšlení přírodních národů*, s. 83.

²⁰⁸ Tamt., s. 274.

²⁰⁹ C. LÉVI-STRAUSS, *Totemismus dnes*, s. 112.

²¹⁰ Tamt., s. 113.

²¹¹ Tamt., s. 9, 112., C. LÉVI-STRAUSS, *Myšlení přírodních národů*, s. 324.

²¹² Tamt., s. 11. V knize *Myšlení přírodních národů* Lévi-Strauss klade obecnou otázku: „Nespočívá snad ona fascinace, kterou na nás působí zvyky našim zvykům napohled velmi vzdálené, nespočívá onen

II./5. Shrnutí

Předchozí tři kapitoly nám přiblížily tři vzájemně odlišná pojetí totemismu a vůbec rozdílné přístupy k tomuto problému. Koncem devatenáctého a začátkem dvacátého století považovala většina vědců, mezi nimi i Émile Durkheim, totemismus za soubor určitých pevně definovaných znaků (které se nicméně u různých autorů liší); na druhé straně Claude Lévi-Strauss v 60. letech 20. století totemismus zcela odmítl jako pouhý vědecký „přelud“, jako umělou teoretickou konstrukci, která nemá oporu v realitě. Už jsem uvedla, že Lévi-Straussovou stanovisku je blízké stanovisko Franze Boase, jenž ovšem kromě pojmu „totemismus“ odmítá třeba i pojmy „mýtus“ a „rituál“, neboť jsou to podle jeho názoru rovněž umělé kategorie, zahrnující ve skutečnosti naprosto nesourodé jevy (například mýtus je – mimo jiné – jednou označením pro určitý náboženský výklad přírodních dějů, založený na jejich naivním pozorování, podruhé názvem pro umělecký útvar formální podoby mýtu, ale zcela nenáboženského obsahu...²¹³). Přesto je zřejmé, že antropologie jako věda by těžko mohla existovat bez takovýchto souhrnných pojmů, byť by si jejich uživatelé měli být vědomi jejich jisté problematičnosti. Ostatně ani Lévi-Strauss se nakonec používání pojmu totemismus úplně nevyhnul: v knize *Myšlení přírodních národů* používá například výrazy „totemická skupina“, „totemické klany“, „totemické rostliny a živočichové“ nebo „totemické názvy“.

Nebudeme se zde již více zabývat spory ohledně podstaty a definice totemismu, neboť to není hlavním tématem této práce. Pro nás je důležité, že – jak jsme viděli – v mnohých společnostech v různých částech světa existovala nebo existuje praxe spojovat nějakým způsobem části společnosti, případně její jednotlivé členy, vždy s nějakým zvířecím nebo rostlinným druhem, jehož název obvykle slouží jako jméno dané skupiny či jednotlivce, a že tyto rostlinné a zvířecí druhy jsou často předmětem zvláštní úcty ze strany těch, kteří jsou s nimi takto spjati. Pokud v následující části této práce budu používat termín totemismus – při vědomí vši jeho problematičnosti – a nebude-li uvedeno jinak, budu mít na mysli souhrn takovýchto společenských jevů. (Dopouštím se zde samozřejmě určitého zjednodušení, protože – jak jsem uvedla –

protikladný pocit přítomnosti a cizosti, který v nás vyvolávají, nakonec právě v tom, že jsou našim vlastním zvyklostem mnohem bližší, než se zdá, a že v nich tedy máme před sebou jakýsi záhadný obraz těchto našich zvyklostí, který si žádá rozluštění?“ Lévi-Strauss je přesvědčen, že tomu tak ve skutečnosti je. Viz C. LÉVI-STRAUSS, *Myšlení přírodních národů*, s. 256 n.

²¹³ F. BOAS, „The Origin of Totemism“, In BOAS, F., *Race, Language and Culture*, Chicago: University of Chicago Press, 1988, s. 317.

totemem se kromě živočichů a rostlin může stát například i meteorologický jev nebo uměle vyrobený předmět.²¹⁴⁾

Lévi-Strauss navíc připomíná, že totemistické zvyky pro nás nejsou ničím naprosto nepochopitelným ani zcela vzdáleným. Již jsem uvedla, že podle Alexandra Goldenweisera existují jakési „fragmenty“ totemismu i v dnešní západní společnosti. Něco podobného říká i Robert F. Murphy ve svém *Úvodu do kulturní a sociální antropologie*, jehož citací uzavírám tuto část věnovanou teoriím totemismu: „...Je třeba uvést, že zvířecí jména jsou v naší společnosti stejně tak běžná jako ve společnostech jednodušších. Z nějakého důvodu nepovažujeme za příliš totemické, když potkáme pana Vlka, slečnu Liškovou nebo paní Jezevcovou, kteří mohou být členy Jeleního nebo Losího klubu a fanoušky Kolumbijských lvů a Chicagských medvědů. Přesto se jedná o jistý typ totemismu a měl by nám být varováním v tom, že pojmová schémata zakládající se na typologiích – ať už se jmenují totemismus, matrilinearita, exogamie nebo jinak – spočívají na vratkých základech.“²¹⁵

Tímto se – velkou oklikou – vracíme zpět k hlavnímu tématu této práce, jímž je hypotéza o totemickém původu některých českých příjmení.

²¹⁴ Zajímavé příklady indických totemů uvádí Lévi-Strauss: Názvy exogamních klanů bengálských kmenů jsou v převážné většině živočišného nebo rostlinného původu, nicméně například kmen Bhílů má kromě devatenácti klanů s rostlinnými jmény a sedmnácti se jmény zvířecími také sedm klanů nazvaných podle následujících věcí: dýky, rozbitého hrnce, vesnice, trnitého klacku, náramku, nákotníčku a kousku chleba. Směrem k jihu se však poměr klanových jmen z názvů přírodních druhů a z názvů věcí převrací, například mezi jmény klanů Devángů, což je kasta madraských tkalců, figuruje jen málo rostlin a skoro žádná zvířata, zato tu lze najít taková jména: Sražené mléko, Stáj, Mince, Jez, Dům, Oční vodička, Nůž, Nůžky, Loď, Lampa, Šaty, Ženský oděv, Provaz na zavěšování hrnců, Staré rádlo, Klášter, Pohřební hranice, Střešní taška. V Indii obecně platí, že výrobkům, jejichž název slouží jako jméno klanu, se dostává – podobně jako totemickým zvířatům a rostlinám – zvláštních projevů úcty, které mají někdy i velmi bizarní podobu. Více viz C. LÉVI-STRAUSS, *Myšlení přírodních národů*, s. 151 n.

²¹⁵ R. F. MURPHY, *Úvod do kulturní a sociální antropologie*, s. 198. (Jelení klub (Elk Club) a Losí klub (Moose Club) jsou konzervativní kluby pro zámožné občany, Kolumbijští lvi (Columbia Lions) a Chicagští medvědi (Chicago Bears) jsou americké fotbalové týmy; tamt., s. 198, pozn. překl. pod čarou.)

III. ČÁST

Nyní stojíme před dvěma poměrně složitými otázkami, a sice jakým způsobem lze teorie totemismu uvést do souvislosti s hypotézami o původu českých příjmení (což samozřejmě závisí i na tom, jak je totemismus definován) a zda je možné předpokládat totemický původ některých českých příjmení. Domnívám se, že úplné řešení těchto otázek by vyžadovalo spolupráci specializovaných odborníků především z řad antropologů, lingvistů a historiků. Pokusím se nicméně alespoň naznačit možné řešení těchto otázek.

Na začátek krátce připomenou, jak je v české onomastické literatuře, kterou jsem nastudovala, vysvětlován původ příjmení z názvů zvířat a rostlin, která nejspíše by bylo možné považovat za totemická. Většina českých jazykovědců, kteří se touto otázkou zabývali, soudí, že tato jména nejčastěji pocházejí z přezdívek: na základě nějaké tělesné nebo povahové vlastnosti, jíž se člověk podobal některému zvířecímu druhu nebo obrazně nějaké rostlině, vznikla přezdívka, z ní se vyvinulo takzvané příjímí a z toho pak dědičné příjmení. Jan Svoboda ovšem upozorňuje, že je potřeba rozlišovat přezdívky (tj. doplňková jména získávaná v průběhu života) a osobní jména (která člověk dostává obvykle krátce po narození) a že některá česká příjímí, včetně těch z názvů zvířat a rostlin, mohou mít původ ve starobylých jednočlenných osobních jménech. Josef Beneš navíc uvádí, že o existenci osobních jmen z názvů zvířat na našem území máme doklady z dvanáctého století (například Vlček, Osel, Slavík) a dokonce už ze století jedenáctého (například Vlk, Rak, Žába, Kozel, Koliha, Čajka). Jan Svoboda pojednává o starých českých osobních jménech v kontextu obecně slovanském a na základě historických písemných pramenů a především novodobých etnografických studií soudí, že stará slovanská osobní jména z názvů zvířat měla predestinační a ochrannou funkci: jménem se na člověka měly přenést pozitivní vlastnosti zvířete (například jeho fyzická síla či odvaha) nebo mělo takové jméno oklamat zlé demony tím, že budou člověka považovat za zvíře a člověk se tak před nimi uchrání. Také jména z názvů rostlin měla podle Svobody ochrannou funkci. Četnost jmen odvozených ze slova vlk Svoboda vysvětluje tím, že vlk byl dávnými Slovy obecně považován za posvátné zvíře, a existenci jmen z názvů ptáků tím, že Slované si prý představovali lidskou duši v ptačí podobě, a také jejich vírou, že ptáci chrání před nemocemi. Svoboda se navíc zmiňuje o tom, že bylo

zvykem dát dítěti „kmotra“ z živočišné říše, nazvat dítě podle něj a očekávat, že zvíře bude svého jmenovce chránit; to se shoduje s hlavními aspekty takzvaného individuálního totemismu, jak jej popisuje Émile Durkheim.²¹⁶ Je samozřejmě otázkou, nakolik jsou zdroje, z nichž Svoboda vycházel, spolehlivé a nakolik je lze vztahovat k českému prostředí v období středověku. Nicméně podle mého názoru je potřeba brát v úvahu jeho upozornění, že mnoho současných českých příjmení nemuselo vzniknout z přezdívek, ale mohlo pocházet ze starých osobních jmen.

Svoboda v podstatě předpokládá, že osobní jména z názvů zvířat, jejichž existence na našem území v 11. a 12. století je doložena, jsou jakýmsi „pozůstatky“ ze starších pohanských dob a že jména tohoto typu byla postupně vytlačena osobními jmény křesťanskými neboli křesťanskými. To je jistě možné. Historik Petr Sommer v knize *Začátky křesťanství v Čechách* označuje období raného středověku v Čechách za dobu jakéhosi „dvouvěří“, kdy na jedné straně docházelo k postupnému prosazování křesťanství, ale v každodenním životě zvláště venkovského obyvatelstva stále přežívaly mnohé pohanské zvyky a představy.²¹⁷ O jejich podobě se ví jen velmi málo, protože o nich vypovídá mizivé množství písemných pramenů (příčemž informace v nich obsažené jsou často nejasného významu a jejich spolehlivost je sporná) i pramenů hmotných. K plnému pokřesťanstění obyvatel Čech došlo podle Sommera ve 13. století,²¹⁸ nicméně i poté se, jak známo, udržovaly mnohé lidové zvyky mající původ v pohanských prosperitních a apotropajních (ochranných) rituálech. Nelze tedy vyloučit, že také stará česká osobní jména z názvů zvířat, případně i rostlin, mají svůj původ v dobách před přijetím křesťanství na našem území.

Na tomto místě pak můžeme položit otázku, zda tato jména nemohou svědčit o existenci totemismu u nás v období raného středověku, ve formě podobné té, v jaké se vyskytoval u některých australských a severoamerických kmenů, jak jej popisuje například Émile Durkheim. Mnozí evolucionističtí antropologové konce devatenáctého a počátku dvacátého století, přesvědčeni, že totemismus je jedním z univerzálních stadií náboženského vývoje lidstva,²¹⁹ by patrně takovouto možnost pokládali za velmi

²¹⁶ É. DURKHEIM, *Elementární formy náboženského života*, s. 174-183.

²¹⁷ P. SOMMER, *Začátky křesťanství v Čechách*, 1. vyd. Praha: Garamond, 2001, s. 13 n. Sommer mimo jiné uvádí, že Kosmas (asi 1045-1125) nazýval své vrstevníky polopohany („semipagani“); P. SOMMER, *Začátky křesťanství v Čechách*, s. 13.

²¹⁸ P. SOMMER, *Začátky křesťanství v Čechách*, s. 14.

²¹⁹ I. T. BUDIL, *Za obzor západu*, s. 520.

pravděpodobnou.²²⁰ Nevím, zda dnešní historici disponují argumenty, které ji zcela vylučují; v každém případě se mi nepodařilo zjistit nic, co by ji byť jen částečně potvrdovalo. Už jsem uvedla, že o pohanských představách a zvycích obyvatel Čech před přijetím křesťanství se toho ví příliš málo, aby to stačilo k celkové rekonstrukci podoby tehdejší duchovní kultury. Hlavními zdroji poznatků jsou Kosmova *Kronika česká* a takzvaný *Homiliář opatovický* ze začátku 12. století.²²¹ Kosmas si ve své *Kronice* stěžuje na své vrstevníky z řad prostých vesničanů, že ctí studánky a ohně, klaní se hájům, stromům a kamenům, obětují horám a návrším, vzývají tam bůžky, které si sami vyrábějí a prosí je o ochranu a požehnání pro sebe a pro své hospodářství;²²² mimo to například uvádí, že kníže Břetislav II. dal na konci 11. století pokácet a spálit starodávné posvátné háje a stromy. O podobných „prohřešcích“ zmiňovaných Kosmasem se dozvídáme i z *Homiliáře opatovického*, jehož autor navíc zakazuje lidem obětovat zvířata u stromů a pramenů. Jistě by se daly vysledovat určité analogie mezi zvyky uvedenými v těchto dvou pramenech a zvyky v takzvaných totemistických společnostech: například posvátná totemová centra se podle Radcliffe-Browna²²³ velmi často vyskytují v blízkosti studánek a také totemové stromy se v těchto společnostech zpravidla těší zvláštní úctě. Stavět na takovýchto „paralelách“ hypotézu o existenci totemismu na našem území v podobě blízké totemismu některých australských nebo severoamerických společností by mi ovšem připadalo příliš troufalé. Nepodařilo se mi zjistit nic o struktuře raně středověké společnosti na našem území, co by – byť vzdáleně – připomínalo strukturu „klasických“ totemistických společností s jejich dělením do klanů či moiet; nenašla jsem ani žádnou zmínku o případném osobním vztahu lidí

²²⁰ V české historiografické literatuře se mi nepodařilo najít žádnou zmínku o možnosti existence totemismu na českém území. Jedině Zdeněk Váňa se v knize *Svět slovanských bohů a démonů* (1990) vyjadřuje k možnosti existence totemismu u pohanských Slovanů obecně: „Nelze hovořit s jistotou o totemismu, který by mohla naznačovat nanejvýš jména některých kmenů, jako Vraňanů, Suselců, Reregů nebo germánská přezdívka Luticů „Vilzi, Vilti“ (= vlci), dále místní jména odvozená od vlka, vrány, zubra, tura, medvěda, sokola, orla atd., osobní jména, např. srbský Vuk, označení „sokol“ u Černohorců, vlčí a medvědí svátky u Bulharů. Nikde se však nemluví výslovně o zvířecím předku člověka, jako je tomu u totemistických představ, nýbrž někdy naopak o tom, že některá zvířata, jako medvěd, labuť, kukačka, lasice, holub, jsou vlastně proměnění lidé“ (Z. VÁŇA, *Svět slovanských bohů a démonů*, 1. vyd. Praha: Panorama, 1990, s. 146). Ve skutečnosti však – jak už víme – není totemové zvíře vždy pokládáno za předka člověka. Váňa dále uvádí, že ve zvířatech spatřovali pohanští Slované „projevy tajemného světa duchů i lidských duší, schopných brát na sebe zvířecí podobu“ (s tím souvisí například víra ve vlkodlaky); některá zvířata byla prý také zasvěcena slovanským bohům: kůň Svantovítovi a Radegastovi, kanec Radegastovi, kohout Svarogu a Chorsovi. Úcta ke zvířatům je údajně v českých písemných pramenech doložena už v 11. a 12. století, Váňa nicméně neříká, v kterých písemných pramenech konkrétně. Z. VÁŇA, *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 145 n.

²²¹ P. SOMMER, *Začátky křesťanství v Čechách*, s. 14 n.

²²² Č. ZÍBRT, *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*, 2. vyd. Praha: Academia, 1995, s. 37.

²²³ A. R. Radcliffe-Brown, „The Sociological Theory of Totemism“, „In RADCLIFFE-BROWN, A. R., *Structure and Function in Primitive Society*, s. 121.

ke zvířatům či k rostlinám, po nichž byli pojmenováni, nebo případně o tom, že by nějaký zvláštní vztah pojil stejně pojmenované, ač jinak nepříbuzné lidi. A především, osobní jména z názvů zvířat nebo rostlin u nás evidentně nikdy nebyla všeobecně rozšířeným jevem: kromě řady dalších „jednočlenných“ osobních jmen²²⁴ jsou u nás z období raného středověku nejvíce doložena osobní jména „složená“, která například dobře známe jako jména celé řady významných postav české historie (Bořivoj, Ludmila, Boleslav). Možná že uvedené skutečnosti nestačí k jednoznačnému odmítnutí hypotézy o možné existenci totemismu na našem území v raném středověku; stěží se ale najde něco, co by tuto hypotézu jednoznačně potvrzovalo.

Otázka po možné souvislosti mezi současnými českými příjmeními z názvů zvířat a rostlin a totemismem se však dá uchopit ještě úplně jinak. Skutečně existují jisté zajímavé podobnosti mezi tím, jaká zvířata a rostliny slouží nejčastěji jako totemy, a tím, jaká zvířata a rostliny se „vyskytují“ v českých příjmeních. Ráda bych upozornila na tři konkrétní takové podobnosti. Alfred R. Radcliffe-Brown ve své studii *The Comparative Method in Social Anthropology* klade otázku, na niž nicméně neodpovídá, proč je tak velké množství moiet nebo jiných částí totemistických společností ztotožňováno s ptačími druhy. (Vzpomeňme si na příklady moiet pojmenovaných v Austrálii po orlu klínoocasém a vráně, v Severní Americe po orlu a krkavci.) V první části této práce jsem uvedla, že přibližně celou jednu polovinu současných českých příjmení z názvů zvířat tvoří příjmení z názvů ptačích druhů. První analogie tedy spočívá ve výrazném uplatňování ptačích druhů v českých příjmeních i v názvech totemických skupin. Za druhé platí, že příjmení z názvů domácích zvířat, která byla vždy chována za účelem nějakého užítku, jsou ve srovnání s počtem příjmení z názvů volně žijících zvířat v poměrně výrazné menšině (podobně je tomu s poměrem počtu příjmení z „užitkových“ a „neužitkových“ rostlin). A obdobně Lévi-Strauss i další antropologové uvádějí, že v totemistických společnostech mezi totemy často „chybí“ zvířata a rostliny, které daná společnost pokládá za nejužitečnější, a naopak jako totemy často slouží naprosto neužitečná, ba i škodlivá zvířata a rostliny. Jinými slovy hlavním kritériem pro výběr zvířat a rostlin, z jejichž názvů se stala některá naše příjmení, ani totemových zvířat a rostlin, není kritérium užitečnosti. Třetí podobnost pak spočívá v tom, že v českých příjmeních a zpravidla i v názvech totemických skupin převažují jména z názvů živočichů nad jmény z názvů rostlin. Tyto analogie sice pravděpodobně

²²⁴ Viz J. SVOBODA, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, s. 48-50.

nesvědčí o existenci totemismu na českém území v dávných dobách, ale snad lze předpokládat, že vypovídají o jistých podobnostech v lidském uvažování, vyskytujících se nezávisle na místě a času.

V následujících několika odstavcích se pokusím – na základě přečtené literatury – naznačit možné vysvětlení příčin prvních dvou uvedených analogií mezi totemickými jmény a českými příjmeními z názvů zvířat a rostlin. Jakýmsi „vodítkem“ nám při tom bude Lévi-Straussova teze o tom, že myšlení takzvaných primitivních neboli přírodních národů není zas tak moc odlišné od našeho vlastního myšlení. V knize *Myšlení přírodních národů* se Lévi-Strauss mimo jiné zabývá dvěma jevy, které s totemismem ani s naší otázkou na první pohled vůbec nijak nesouvisí, ale přesto se domnívám, že Lévi-Straussovo vysvětlení těchto jevů by mohlo přispět k objasnění příčin výše zmíněných analogií. Oněmi jevy jsou – možná poněkud překvapivě – francouzské lidové názvy ptačích druhů a francouzský způsob pojmenování psů. Lévi-Strauss uvádí, že ve Francii je zvykem nazývat některé běžně se vyskytující druhy ptáků lidskými jmény: například vrabci se říká Pierrot, papouškovi Jacquot, strace Margot, pěnkavě Guillaume, sýčkovi Claude, výrovi Hubert, havranovi Colas.²²⁵ Naproti tomu psům jsou vyhrazena zvláštní jména jako Azor, Sultán či Fido.²²⁶ Lévi-Strauss říká, že ačkoli psi mají svou anatomickou stavbou, fyziologií i způsobem života k lidem blíže než ptáci, nelze jim dát lidské křestní jméno, aniž by to vyvolalo nepříjemný pocit nebo přímo lehké pohoršení. Proč však ptáci mohou dostávat lidská jména, zatímco psi nikoli? Lévi-Strauss to vysvětluje následujícím způsobem: „Jestliže ptáci snadněji než jiné zoologické třídy dostávají lidská křestní jména, různá podle druhu, k němuž patří, je tomu tak proto, že si mohou dovolit podobat se lidem právě jakožto tvorové od nich odlišní. Ptáci jsou pokryti peřím, mají křídla, rozmnožují se vejci a jsou odlišeni od lidské společnosti fyzicky také živlem, v kterém je jim dáno se pohybovat. Následkem toho tvoří společenství na našem společenství nezávislé, ale které se nám právě pro tuto nezávislost samu jeví jako jiná společnost, homologická s tou, v níž žijeme: pták miluje svobodu; staví si příbytek, v němž žije s rodinou a živí svá mláďata; udržuje často sociální vztahy s jinými příslušníky svého druhu; a komunikuje s nimi pomocí akustických prostředků, které připomínají artikulovanou řeč. Jsou tu tedy dány všechny podmínky, abychom ptačí svět mohli chápat jako metaforickou lidskou společnost.“²²⁷

²²⁵ C. LÉVI-STRAUSS, *Myšlení přírodních národů*, s. 246.

²²⁶ Tamt., s. 251.

²²⁷ Tamt., s. 250.

Naproti tomu psi nejenže netvoří podobné „nezávislé společenství“, ale jakožto domácí zvířata jsou součástí lidské společnosti, v níž přitom zauímají tak nízké postavení, že je zcela nevhodné pojmenovávat je stejně, jako lidi.²²⁸

Francouzská jména ptačích druhů a psů sice opravdu nemají nic společného s totemismem, natož s českými příjmeními, přesto však pro nás může být Lévi-Straussova úvaha čímsi cenná. Tvrdí-li Lévi-Strauss, že Francouzům (a neplatí to zdaleka jen pro Francouze) připadá nevhodné dávat psům lidská jména, neboť psi jsou v jistém smyslu členy lidské společnosti, avšak členy zaujímavějšími velmi nízké postavení, pak podle mého názoru může obdobně platit, že není příliš vhodné nazvat člověka Psem, Koněm či Býkem (abych uvedla některá v současnosti „chybějící“ nebo lépe řečeno neexistující česká příjmení). Ani ne tak proto, že by domácí zvířata dříve zastávala tak nízké postavení - ve skutečnosti byla pro člověka velmi užitečná a mnohdy dokonce nepostradatelná (navíc mnoho lidí je nositeli příjmení z názvů nepoměrně „níže postavených“ živočichů typu Červ, Škvor či Žížala, zatímco řada psů i koní se naopak pyšní velmi honosnými jmény), ale spíše z toho důvodu, že jsou opravdu v určitém smyslu součástí lidské společnosti, a pokud má být člověk nějak pojmenován, celkem přirozeně se jeví jako vhodnější zvolit jiné jméno než takové, které je zároveň názvem jemu blízkého tvora. (Pokud je například členem určité domácnosti pes, není nejvhodnější nazvat některého lidského člena této domácnosti také „Pes“...) Pozastavuje-li se pak jistý J. B., autor citovaného článku „Zoologie lidových jmen“ nad tím, že se v českých příjmeních z názvů živočichů příliš neobráží zemědělský ráz života našich předků, toto může být jedno z možných vysvětlení. Podobným způsobem by se snad dal vysvětlit i malý výskyt užitečných zvířat a rostlin mezi australskými a severoamerickými totemy.

Naopak ptáci, jako je vrána, čížek, straka nebo špaček, abychom jmenovali druhy hojně zastoupené v českých příjmeních, sice pro člověka nejsou nijak užiteční, zato jsou to – slovy Josefa Beneše – „tvorové nápadní barvou, pohybem, tvarem a hlasem“.²²⁹ V lidové představivosti jsou jejich jednotlivým druhům připisovány určité typické vlastnosti, a jak říká Claude Lévi-Strauss, ptáci tvoří jakési „nezávislé společenství“, jež lze vnímat jako metaforu lidské společnosti. Pokud jsou podle Lévi-Strausse za totemy nejčastěji vybírány zvířata a rostliny proto, že jsou, jak říká, „dobré k přemýšlení“, tím spíše jsou vzhledem ke svým výše uvedeným vlastnostem „dobré k přemýšlení“ právě

²²⁸ Tamt., s. 251.

²²⁹ J. BENEŠ, *O českých příjmeních*, s. 188.

ptačí druhy. A uvedené vlastnosti ptačích druhů by snad také mohly alespoň částečně zdůvodňovat i velký výskyt jejich názvů v českých příjmeních. (To se samozřejmě nijak nevyklučuje s hypotézou Jana Svobody o ochranné funkci starých osobních jmen z názvů ptačích druhů, jež se mohla stát základem některých pozdějších příjmí a posléze i příjmení.)

Tento velmi stručný pokus o objasnění příčin dvou obecných podobností mezi českými příjmeními z názvů zvířat a rostlin a jmény společenských skupin v takzvaných totemistických společnostech – a zároveň s tím i příčin dvou zajímavých aspektů českých příjmení z názvů zvířat a rostlin – je samozřejmě zase jen pouhou hypotézou a uznávám, že je poněkud povrchní. To je ale dáno i omezeným rozsahem této práce a zároveň rozsáhlostí a složitostí daného tématu.

Vraťme se však na závěr k otázce, která stojí v samotném názvu této práce, a sice zda „máme totemická příjmení“. Jak už víme, záleží především na tom, jak totemismus definujeme. Pokud budeme totemismus chápat podobně jako Émile Durkheim, pak odpověď na tuto otázku bude pravděpodobně negativní. Posouzení možnosti, že na našem území existoval v raném středověku totemismus ve formě, v jaké se vyskytoval v některých australských nebo severoamerických kmenech, bych s dovolením přenechala historikům; osobně ji však pokládám za velmi málo pravděpodobnou. Na druhou stranu jsme ovšem viděli, že Robert F. Murphy považuje pouhou existenci příjmení z názvů zvířat a snad i rostlin za „jistý typ“ totemismu. Takové stanovisko je samozřejmě extrémní, ale přijmeme-li je, pak můžeme konstatovat, že i v Čechách žijí nositelé totemických příjmení. Jsou-li výsledky mé kvantitativní analýzy českých příjmení správné, je jich dokonce více než čtyři sta tisíc.

ZÁVĚR

Smyslem této práce bylo shromáždit podklady k hypotéze profesora Jana Sokola, podle níž by některá česká příjmení mohla mít totemický původ, nebo by mohla existovat určitá souvislost mezi nimi a jmény v primitivních společnostech označovaných jako totemistické. Jedním z mých hlavních úkolů bylo zjistit, jakých příjmení by se tato hypotéza mohla týkat a kolik takových příjmení je. Hned na začátku práce jsem se tedy dopustila určitého zjednodušení, jež jsem nicméně z praktického hlediska pokládala za víceméně nutné: rozhodla jsem se, že za potencionálně totemická příjmení budu pokládat pouze ta, která vznikla z názvů živočichů nebo rostlin, ačkoli je známo, že v některých, spíše ojedinělých případech je totemem také nějaká věc nebo třeba meteorologický jev.

V první části této práce jsem se pokusila shrnout vše podstatné, co je známo o našich příjmeních, zejména o příjmeních z názvů živočichů a rostlin, a co jazykovědci soudí o způsobu jejich vzniku. Vyložila jsem podstatu tradičního vysvětlení původu tohoto typu příjmení a zmínila jsem se i o alternativním přístupu k této otázce lingvisty Jana Svobody, jehož závěry jsou v pozdější onomastické literatuře opomíjeny. V rámci první části jsem uvedla i výsledky vlastní kvantitativní analýzy vzorku deseti tisíc nejčtetnějších českých příjmení, které vypovídají o procentuálním podílu příjmení z názvů zvířat a rostlin na celkovém počtu českých příjmení, o procentuálním podílu jejich nositelů a také o procentuálním zastoupení různých typů příjmení z názvů zvířat a rostlin, například příjmení z názvů ptáčích druhů. Z této analýzy vyplývají přinejmenším dva důležité a myslím že i zajímavé závěry: za prvé, že příjmení z názvů volně žijících zvířat a „neužitkových“ rostlin jsou mezi našimi příjmeními zastoupeny mnohem více, než příjmení z názvů domácích zvířat a „užitkových“ rostlin, a dále, že příjmení z názvů ptáků tvoří téměř polovinu všech příjmení z názvů zvířat.

Mým dalším úkolem bylo uvést česká příjmení z názvů zvířat a rostlin do souvislosti s totemismem. To samozřejmě předpokládalo jasné vymezení, co máme rozumět pod pojmem totemismus. Již v průběhu mých příprav k napsání této práce se však ukázalo, že samotný pojem totemismus je velmi problematický: v antropologii byl předmětem četných sporů a z toho vyplývá, že jej nelze snadno definovat. Proto jsem se v rámci druhé části této práce rozhodla stručně vyložit tři vzájemně odlišná pojetí

totemismu u tří významných teoretiků, Émila Durkheima, Alfreda R. Radcliffe-Browna a Clauda Lévi-Strausse.

V třetí části jsem zmínila některé konkrétní podobnosti mezi českými příjmeními z názvů rostlin a živočichů a názvy společenských skupin v totemistických společnostech: jedná se především o výrazné uplatňování jmen z názvů ptačích druhů a o převahu jmen z „neužitkových“ druhů zvířat a rostlin. Pokusila jsem se také naznačit, co by mohlo být příčinou těchto podobností. V úvodu k této práci jsem vysvětlila, proč není možné zcela potvrdit nebo vyvrátit hypotézu o totemickém původu některých českých příjmení; přesto však na závěr třetí části uvádím, že naše příjmení z názvů zvířat a rostlin lze opravdu v jistém smyslu považovat za totemická, ovšem ve smyslu dosti odlišném od toho, v jakém tento termín používali antropologové konce devatenáctého a začátku dvacátého století.

S tématem této práce se samozřejmě pojí i řada dalších otázek, které by bylo možno dále zkoumat. Například by bylo zajímavé srovnat česká příjmení z názvů zvířat a rostlin s cizími příjmeními stejného typu, slovanskými i neslovanskými, a také zjistit přístup zahraničních lingvistů k otázce způsobu vzniku tohoto typu příjmení. Přínosné by nepochybně bylo i stanovisko kulturních historiků k otázce způsobu vzniku českých příjmí a starých osobních jmen z názvů rostlin a živočichů.

Pokud jde o výsledky této práce, nutno říci, že se nepodařilo objasnit některé podivuhodné aspekty českých příjmení z názvů živočichů a rostlin, týkající se jejich překvapivě velké nebo naopak překvapivě malé početnosti, případně dokonce „neexistence“ některých konkrétních příjmení (například proč mezi našimi příjmeními není Ovce ani Jablko, zatímco Koza a Hruška jsou velmi častá), jež však pravděpodobně ani nelze nijak „vysvětlit“ (jistou roli zde samozřejmě může hrát to, že některá dříve existující příjmí a příjmení zanikla). Co se týče nápadně velkého množství zdvojnásbení v rámci příjmení z názvů rostlin a živočichů, pokládám vysvětlení tohoto jevu Josefem Benešem a Janem Svobodou, navíc podpořené doklady ze starých písemných dokumentů, za dostačující.²³⁰

Snad tato práce přinejmenším soustředila dost argumentů, abychom se mohli odůvodněně domnívat, že příjmení z názvů živočichů a rostlin mohla zčásti vzniknout také jiným způsobem, než jaký bývá ve většině odborných a populárně naučných onomastických publikací uveden jako hlavní – z přezdívek podle nějakého tělesného

²³⁰ Viz začátek 4. kapitoly I. části této práce.

znaku nebo povahové vlastnosti člověka, což je ostatně, a nebývá to příliš zdůrazňováno, také jen hypotéza. Navíc tato práce snad ukázala, že při zkoumání možné motivace vzniku některých jmen nebo typů jmen mohou být přínosné i poznatky sociální a kulturní antropologie.

SEZNAM LITERATURY

1) Onomastická literatura

- B., J. (jméno a příjmení neuvedeno). „Zoologie rodových jmen“. *Věda a život* 6 (1940): 492-494.
- BENEŠ, JOSEF. *Německá příjmení u Čechů*. 1. sv. 1. vyd. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, 1998. 359 s. Acta Universitatis Purkynianae, Slavogermanica, sv. 34-IX. ISBN 80-7044-212-3.
- BENEŠ, JOSEF. *O českých příjmeních*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962. 203 s. Studie a prameny, sv. 14.
- EISNER, PAVEL. *Rady Čechům, jak se hravě přiučiti češtině*. 1. vyd. Praha: Odeon, 1992. 299 s. Klub čtenářů, sv. 657. ISBN 80-207-0369-1.
- KNAPPOVÁ, MILOSLAVA. *Příjmení v současné češtině. Jazyková příručka*. 1. vyd. Liberec: AZ KORT, 1992. 185 s. ISBN 80-90008-9-4.
- KNAPPOVÁ, MILOSLAVA. *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. 1. vyd. Liberec: TAX AZ KORT, 2002. 256 s. ISBN 80-238-8173-6.
- MATES, VLADIMÍR. *Jména tajemství zbavená. Malá encyklopedie 250 nejčastějších příjmení*. 2. vyd. Praha: Epoque, 2002. 319 s. (1. vyd. 1998.) ISBN 80-86328-10-4.
- MOLDANOVÁ, DOBRAVA. *Naše příjmení*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1983. 289 s. Malá encyklopedie, sv. 16.
- MOLDANOVÁ, DOBRAVA. *Naše příjmení*. 2. uprav. vyd. Praha: Agentura Pankrác, 2004. 229 s. ISBN 80-86781-03-8.
- SVOBODA, JAN. „Slovanská osobní jména ve světle národopisu“. *Slavia* 18 (1947-1948): 101-110.
- SVOBODA, JAN. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. 1. vyd. Praha: ČSAV, 1964. 317 s.

2) Antropologická literatura

- BOAS, FRANZ. „The Origin of Totemism“. In BOAS, FRANZ: *Race, Language and Culture*. Chicago: University of Chicago Press, 1988. 647 p. (1st ed. 1940.) ISBN 0-226-06242-2.
- BUDIL, IVO T. *Za obzor západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. 1. vyd. Praha: Triton, 2001. 793 s. ISBN 80-7254-163-3.
- DURKHEIM, ÉMILE. *Elementární formy náboženského života. Systém totemismu v Austrálii*. Z fr. přel. PAVLA SADÍLKOVÁ. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2002. 491 s. (1. vyd. 1912, Přel. z *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paříž: Quadrige, 1994.) ISBN 80-7298-056-4.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE. *Totemismus dnes*. Z angl. přel. ZDENĚK JUSTOŇ. 1. vyd. Praha: Dauphin, 2001, 124 s. Ethnos, sv. 21. (Přel. z *Le totemisme aujourd'hui*, 1. vyd. Paris: Presses universitaires de France, 1962.) ISBN 80-7272-007-4.

- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE. *Myšlení přírodních národů*. Z fr. přel. JIŘÍ PECHAR. 2. vyd. Liberec: Dauphin, 1996. 365 s. (1. vyd. 1971, Přel. z *La pensée sauvage*, Paris: Plon, 1966.) ISBN 80-86019-25-X.
- MURPHY, ROBERT F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Z angl. přel. HANA ČERVINKOVÁ. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. 268 s. Studijní texty, sv. XV. (1. vyd. 1998, přel. z *Cultural and Social Anthropology. An Overture*, 1989.) ISBN 80-86429-25-3.
- RADCLIFFE-BROWN, ALFRED REGINALD. *Structure and Function in Primitive Society. Essays and Addresses*. New York: The Free Press, 1965. 219 p. (1st ed. 1952.) ISBN 0-02-925620-8.
- RADCLIFFE-BROWN, ALFRED REGINALD. „The Comparative Method in Social Anthropology“. In RADCLIFFE-BROWN, ALFRED REGINALD, *Method in Social Anthropology, Selected essays*, Chicago: The University of Chicago Press, 1958. 188 p. (1st ed. 1951.)

3) Historiografická literatura

- SOMMER, PETR. *Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké kultury*. 1. vyd. Praha: Garamond, 2001. 276 s. ISBN 80-86379-28-0.
- VÁŇA, ZDENĚK. *Svět slovanských bohů a démonů*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990. 280 s. ISBN 80-7038-187-6.
- WINTER, ZIKMUND. *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku*. Díl I. 1. vyd. Praha: Matice česká, 1890. 795 s. Novočeská bibliothéka, sv. 29.
- ZÍBRT, ČENĚK. *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. 2. vyd. Praha: Academia, 1995. 176 s. (1. vyd. 1894.) ISBN 80-200-0511-0.

4) Encyklopedie a slovníky

- Dictionary of Sociology*. 2nd ed. London: Penguin Books, 1988. 320 p. (1st ed. 1984.) ISBN 0-14-051184-9.
- Encyclopaedia of The Social Sciences*. Vol. 14. 1st ed. New York: The Macmillan Company, 1934. 676 p.
- Micropaedia Britannica*. Vol. 11. 15th ed. Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1994. 950 p. ISBN 0-85229-591-X.
- Nový akademický slovník cizích slov A-Ž*. 1. vyd. Praha: Academia, 2005. 879 s. ISBN 80-200-1351-2.
- Velký slovník naučný*. 1. vyd. Praha: Diderot, 1999. 1679 s. ISBN 80-902723-1-2.
- Webster's New World Encyclopedia*, 9th ed., New York: Prentice-Hall, 1992, 1230 p. ISBN 0-13-947482-X.
- Webster's Third New International Dictionary*. Springfield: Merriam-Webster, 1993. ISBN 0-87779-202-X.

5) Internet

<http://www.mvcr.cz/statistiky/jmena/index.html>. Platnost odkazu k 12. 9. 2006.